

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ

В.Л.БОДНАР, М.М.ВЕГЕШ, В.І.ХУДАНИЧ

ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЇ

(навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів)

Видання друге

Вельмишановному
Степану Петровичу Боднарю
на згадку з 22 грудня 2000 року
"основ політології"
з праць, Д. Вегеш
авторів
В.І. Худанич

21. 04. 2000р.

ББК 66.01

Б 50

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри філософії Ужгородського державного
університету М.І.БЛЕЦКАН;

доктор історичних наук, доктор філософії,
професор, завідувач кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського університету ім.В.С.Стефаніка
М.В.КУГУТЯК.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри політології 3 вересня
1998 р., протокол №1.

До навчально-методичного посібника "Основи політології" ввійшли
тексти лекцій вчених Ужгородського державного університету, в яких
висвітлюється предмет, метод і функції політології, концепція політики та її
взаємодія із соціальними і політичними відносинами. Автори аналізують
розвиток вітчизняної та зарубіжної політичної думки з найдавніших часів до
наших днів, актуальні питання теорії політології.

Видання розраховане на студентів вищих навчальних закладів.

© Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І., 2000

ПЕРЕДМОВА

Політологія – порівняно одна з наймолодших наук, хоча її корені сягають у сиву давнину – до часів Платона і Арістотеля, Макиавеллі та Монтеस्क'є... Вищеназваних мислителів важко назвати політологами, однак саме в їх працях і філософських трактатах прослідковується зародження політичних знань, світової політичної думки. Людству знадобилось майже два тисячоліття досвіду державного управління суспільством, перш ніж з'явилися умови для теоретичних узагальнень і висновків стосовно політичного життя як особливої сфери суспільних відносин. По крайній мірі, починаючи з античності політичне знання зазнало тривалої й складної еволюції, здобуло багатий, повний протиріч зміст. Єдина політична думка була диференційована на спеціалізовані дисципліни, до яких належить і політологія.

Сучасними політологами даються різні визначення науки політології, однак всі вони досить повно відображають її зміст і суть. Політологія – це наука, яка вивчає відносини і процеси влади, можливості та роль політики, суб'єктів громадянського суспільства і держави в утвердженні свободи і демократії.

Коли ж виникає політологія як наука? В другій половині XIX ст. над теоретичними засадами цієї науки інтенсивно працювали вчені Німеччини та Італії. До класиків політичної науки прийнято відносити перш за все Макса Вебера, Гаєтано Моску і Вільфредо Парето. У працях “Аграрна історія Стародавнього світу”, “Протестантська етика і дух капіталізму”, “Господарство і суспільство” та ін. М.Вебер висловив погляди на політику як прагнення до участі у владі чи здійснення впливу на її поділ, а також на державу як на спосіб панування людей над людьми, що спирається на легітимне насилля. М.Вебер значну увагу приділив бюрократії як апаратові влади. Виходячи з цього, його справедливо вважають основоположником теорії раціональної бюрократії. Г.Моска і В.Парето, як і М.Вебер, заклали ряд напрямків розвитку

політології, сформулювали ряд положень і висновків стосовно владних відносин, політичного, державного правління тощо, які й нині не втрачають своєї актуальності.

У 1857 р. в Колумбійському університеті була утворена кафедра історії і політичної науки, після чого було відкрито ряд інших кафедр політичного профілю. У 1871 р. у Франції була створена Вільна школа політичних наук (сьогодні Інститут політичних досліджень Паризького університету). У 1880 р. американець Джон Берджес заснував свою власну школу політичної науки. Наприкінці XIX – на початку XX століття потужний розвиток політології спостерігається у США. Яскравими постатями цього періоду були представники “чикагської школи” Артур Бентлі та Чарльз Мерріам, а також керівник Американської асоціації у 50-ті роки Гарольд Лассуел. Саме він заявив: “Коли ми говоримо про науку в галузі політики – ми маємо на увазі науку про владу”. Г.Лассуел доводив, що демократія визріває історично, а демократичні норми, принципи і закони чинні у суспільстві лише тоді, коли існують люди, які їх дотримуються і вміють захищати.

Перша спеціалізована кафедра з політичної науки виникла в 1912 р. при Оксфордському університеті в Англії. Величезну роль у поширенні політології відіграла ЮНЕСКО, яка санкціонувала автономність політичної науки як самостійної галузі і сприяла її розвитку. На міжнародному колоквіумі політологів, організованому ЮНЕСКО в 1948 р. у Парижі, було вирішено вживати термін “політична наука” в однині і визнано, що основним предметом політичної науки є: а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини.

Сучасні політологи виділяють три етапи розвитку політології:

1. Від часів Арістотеля до середини XIX ст. (філософський період розвитку політології).
2. Від середини XIX ст. до закінчення Другої світової війни (емпіричний період розвитку науки, тобто опора на практичний досвід).
3. Від закінчення Другої світової війни донині (період рефлексії, тобто

критичного переосмислення всього арсеналу накопичених емпіричних і теоретичних знань та подальшого їх поглиблення).

У Радянському Союзі політологія не визнавалася як наука. Від 1917 р. до кінця 80-х років на неї було накладено ідеологічне табу. Її називали “лженаукою”, “буржуазною наукою” і т.і. В Україні розвиток політології як науки став можливим лише з набуттям країною незалежності. З 1990 р. політологія почала відроджуватись як навчальна дисципліна у вищій школі.

Починаючи з 1990 р. українськими вченими видано чимало підручників і навчально-методичних посібників з політології, історії політичної думки, історії української державності. Назвемо тільки окремі: Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994; Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні. – Ужгород, 1995; Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І. Історія української державності. – Ужгород, 1996; Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995; Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993; Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології. – К., 1996; Людина і суспільство (Матеріали з основ політології, соціології). – Ужгород, 1994; Методичні матеріали з курсу політології. – Ужгород, 1990; Основи політології (за ред. Ф.М.Кирилюка). – К., 1995; Основи політології (под ред. А.Боднара). – К., 1991; Основи політології (учбово-методичний посібник). – Ч.І-ІІ. – Львів, 1990; Основи політичної науки (за ред. Б.Кухти). – Львів, 1996; Основи політології: Курс лекцій. – К., 1991; Політологія (за ред. акад. О.І.Семківа). – Львів, 1993; Бебик В. Політологія. – К., 1997; Політологія (за ред. І.Дзюбка). – К., 1993 та ін.

Нещодавно, у 1998 р. вченими В.Скибою, В.Горбатенком і В.Туренко видано навчальний посібник “Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки”, рекомендований Міністерством освіти України для учнів випускних класів шкіл, гімназій та ліцеїв гуманітарного профілю. Щодо цього він може бути використаний на підготовчих відділеннях вузів, у мережі навчальних закладів довузівської і початкової вузівської гуманітарної

характеристик і зв'язків між певними суб'єктами у сфері політики.

Політична наука тісно пов'язана з політикою, витікає з неї, аналізує різні аспекти політичного життя. Поняття "політика" походить від грецького polis (місто – держава) та його похідних politike (мистецтво управління державою), politeik (конституція). Отже, термін "політологія" ще в давньогрецькому варіанті визначає державні та суспільні справи, сукупність знань про політику, створених системою наук і наукових дисциплін, які вивчають політичні явища і процеси.

Суспільство як об'єкт політики являє собою органічну єдність, а не механічну сукупність усіх сфер суспільного (політичної, економічної, соціальної, духовно-культурної) життя. Тому політика є складним суспільним явищем, якому властиві як спільні з іншими явищами, так і специфічні ознаки. Вони визначають можливість і необхідність вивчати політику на різних рівнях: загальнотеоретичному з одного боку, і конкретно-практичному – з другого. Між ними (залежно від ступеня) у залежності знання розташовані так звані протилежні рівні. Вибір рівня вивчення залежить не стільки від об'єктивної точки зору вчених, скільки від структури теоретично-практичного знання, яке об'єктивно склалося в даний момент в суспільстві.

Можна виділити такі рівні вивчення політики:

- що визначається як курс, на основі якого приймається рішення, заходи щодо формування завдань (загальнотеоретичний, філософський);
- як конкретна сфера, де окремі люди і політичні утворення (організації) ведуть боротьбу за завоювання державної влади (специфічно-соціологічний з позицій окремих суспільних сил);
- як мистецтво управляти людьми (з позицій внутрішніх досліджень різних політичних сил).

Політична антропологія проводить аналіз політичних явищ в країні, що розвивається. Дослідження політики пройшло певну еволюцію. У XIX ст. ним вважалась держава, на рубежі XIX-XX ст. об'єкт змістився на розуміння системи соціальних груп, які змагаються за владу. З середини XX ст. об'єкт

змістився в розумінні влади через поняття “рішення” (прийняття рішень з описанням політичної системи). Далі було конкретизовано поняття “рішення” шляхом використання у політиці концепції розподілу вартостей. Політична система почала розглядатися як механізм по розподілу вартостей шляхом прийняття рішень.

Широка інтерпретація політики також пов’язана з категорією “інтересу”, оскільки політичні явища й процеси визначаються особистими й груповими потребами і суспільними (економічними, політичними, соціальними, культурними) інтересами. Вона вивчає як суспільство впливає на державу, тобто формальні інститути розподілу і здійснення влади.

Отже, *об’єктом політики* насамперед виступає влада. До неї прагнуть політичні сили, які відображають інтереси тих чи інших соціальних груп суспільства.

Але якщо влада є самоціллю певних політичних суб’єктів, це може привести до серйозних конфліктів, оскільки суспільство не може нормально функціонувати за умов відсутності врахування інтересів інших політичних суб’єктів.

Об’єктом політики у різних сферах суспільного життя виступають відносини суспільних груп із важливих питань для означення груп, а також суспільства взагалі та відносини між ними і державними інститутами. Тут маються на увазі такі поняття як власність, влада, норми, а також форми і методи реалізації економічної, суспільної, соціальної, духовно-культурної політики.

Необхідно також враховувати сутність політичної сфери суспільства, під якою слід розуміти інтегральну сукупність суспільних інституцій, політичних відносин, діяльність та свідомість, які впливають на процеси управління, напрями розвитку суспільства. Чи не найважливішу роль відіграють суспільні інститути, під якими слід розуміти сукупність державних (законодавчих, виконавчих, судових органів, армію, поліцію і т.д.) і територіально-самоврядних та громадських компонентів (партії, рухи,

громадські організації, об'єднання, товариства тощо). Звичайно, що всі складові політичної сфери суспільства тісно пов'язані одна з одною і взаємно детермінують їх функціонування.

Отже, політика, політичні явища суспільства є надзвичайно складними поняттями. Вони потребують глибокого фундаментального дослідження, вільного від ідеологічного нашарування, кон'юнктури. Вони мають бути комплексними, системними. Лише тоді можна знайти реальний стан справ у розвитку суспільства і розробити оптимальні заходи щодо формування ефективних механізмів соціального управління (більш детально по цьому пит. див.: Політологія (За ред. О.Семківа. – Львів, 1994. – С.14; Політологія (За заг. ред. І.Дзюбка. – К., 1993. – С.50).

2. Генеза науки про політику згідно існуючих писемних джерел як цілісна політична думка налічує близько двох з половиною тисячоліть, а на Сході, в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах – ще більше. На різних етапах суспільствознавства політичний внесок у дослідження політики внесли Конфуцій, Платон, Арістотель, Ф.Аквінський, М.Падуанський, Н.Макіавеллі, Ж.Боден, Ф.Бекон, І.Гоббс, Г.Гроцій, Б.Спіноза, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо, І.Кант, Г.Гегель, І.Фіхте, Б.Констан, І.Бенгтам, О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, Т.Лейн, Т.Джеферсон, А.Токвіль, Г.Моска, М.Вебер, М.Костомаров, М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Винниченко і багато інших мислителів минулого.

Більш свідоме системне вивчення політичної науки починається в ХІХ ст., особливо з Франції, Німеччини, США. Вищі навчальні заклади розвинутих країн готують спеціалістів широкого профілю і працівників у сфері публічного управління і політичної діяльності в державних, міжнародних і комунальних установах, в партіях, союзах, організаціях, в пропаганді. Політична наука розвинута у США, де її вивчають майже у 3 тис. університетів, коледжів. Тут загальна кількість політологів з початку століття зросла у 75 разів і вони (професійні політологи) становлять 11 відсотків усіх представників суспільних наук. В рамках ООН і ЮНЕСКО існує низка наукових інститутів, що вивчають

політичну діяльність держав, політичних установ. Більше трьох десятиків років існує Міжнародна асоціація політичної науки, членом якої був СРСР у 70-і роки, а тепер є і Україна. Викладання політичної науки у США ведеться з 80-х років минулого століття, а в Югославії з 1948 р., в Польщі – 1963 р., в більшості інших європейських країн, в т.ч. і Україні – у 1988-1989-х рр.

До останнього часу у зарубіжній і вітчизняній політологічній літературі існували різні точки зору щодо визначення об'єкту, предмета, місця і ролі політології в системі наук про суспільство. Одні автори розглядали політологію як науку про політичну діяльність узагалі, тобто всі процеси, що відбуваються в політичній сфері життя суспільства. Інші – з розміщенням держави в класових категоріях, що спирається на відносини класів і держави як найважливішої сфери суспільних відносин. Пам'ятаючи одне із недавніх визначень поняття “класів”, серцевиною якого є відношення до власності на засоби виробництва, то при цьому є факт домінації економічних інтересів, які розглядаються як вирішальні у суспільному житті. Третій напрямок пов'язаний з розумінням політичної влади і держави в категоріях діяльності уряду. Наприклад, в Колумбійській енциклопедії політологія визначається як наука про характер і функції держави та її уряду, як органу за допомогою якого держава реалізує свою владу. Ще інші – поняття “політологія” і “політична наука” розрізняють. Зараз за прийнятою зарубіжною термінологією, політологія і політична наука – синоніми.

У зв'язку із відсутністю єдиного підходу до визначення предмету науки про політику, ЮНЕСКО на основі висновків експертів на своїй конференції у 1948 р. (див.: Бюлетень ЮНЕСКО.– Париж, 1949.-Ч.І.–№1-2) чітко визначає 4 блоки предмету політології:

- 1) політична теорія (історія політичної думки, політична теорія);
- 2) політичні інститути (конституція, центральний уряд, регіональне і місцеве самоуправління, адміністрації);
- 3) партії, групи й громадська думка (політичні партії, громадські організації і об'єднання, участь громадян в уряді і управлінні, громадська думка);
- 4) міжнародні відносини (міжнародна політика, міжнародні організації і об'єднання, міжнародне право).

При вивченні політичних явищ і процесів політологія використовує різноманітні методи дослідження, аналізу й прогнозування. Метод науки – це її властивий спосіб вивчення об'єктивного світу, який визначається характером даної науки, її місцем у системі знань, соціальним значенням і роллю. Метод складається з двох частин – змістовно-генетичної і формально-логічної. В першу входять теоретичні концепції, принципи; в другу – способи, прийоми, організації проведення дослідження. В цілому людське суспільство розвивається за певними закономірностями, які сформульовані Г.Гегелем в законах діалектики, що становить загальне в методичці пізнання. Разом з тим, в процесі вивчення розвинутого людського суспільства, ми переконуємося в плідності конкретно-історичного підходу до явищ і суспільних процесів, їх взаємозв'язку, впливу на політичні явища. Зважаючи на масштаби соціальної практики, що входять у сферу науки про політику, остання використовує всі методи соціальних наук: правові, соціологічні, історичні, математичні, загальнологічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання).

Серед методів політології, які наука найбільш широко використовує, такі спеціальні методи пізнання:

Історичний – вивчення історичних процесів і історії політики, причин тієї чи іншої будови і функціонування політичної системи, розкриваючи діалектику процесів, політичної системи, інституції з точки зору їх генезису в минулому і тенденцій розвитку.

Кількісний метод – політичні явища, які піддаються виміру (статистичні дані, анкетні дослідження, лабораторні експерименти). Перевага цього методу, що з його допомогою матеріал можна математично формалізувати, виявити тенденції розвитку.

Системний метод – передбачає комплексний аналіз найскладніших механізмів функціонування політичних систем (наприклад, політична система США, ФРН і т.д.); підсистем (партійна система, система місцевого самоуправління).

Системний метод полягає у визначенні постулатів: система складається

з різних елементів; елементи пов'язані залежностями, що творять дану структуру; система має свої межі; дії, які впливають на систему ззовні називаються входом в систему; дії, які робить система на оточення називаються виходом (наприклад, вхід до системи: потреби, інтереси тощо, приклади виходу системи – рішення).

Порівняльний метод. Вже старогрецький філософ Арістотель користувався ним. З його допомогою можна порівнювати загальні риси політичного життя, різних країн, народів, епох. Головне в цьому правильно підібрати об'єкти порівняння. Мусять бути одномірні, однакові за природою і функціями об'єкти.

Біхевіоральний метод (від англ. поведінка) сприяє вивченню явищ і процесів на основі поведінки окремих осіб і суспільних міні- і макрогруп. Ключ методу – вивчення діяльності особистості, яка виконує якусь політичну роль, незалежно чи вона має вербальний, чи невербальний, свідомий чи несвідомий характер дій.

Метод рішень – передбачає ряд вихідних понять:

- а) центр рішень, що розглядається як суб'єкт політичної діяльності;
- б) сума проблем, які треба вирішувати;
- в) кінцевий ефект процесу рішення;
- г) засоби вирішення проблеми (більш детально див.: Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1994. – С.17; Політологія / За ред. І.Дзюбка. –К., 1993. – С.17).

Для того, щоб користуватися методами політології, необхідно мати чітко визначені категорії – найбільш загальні, фундаментальні поняття науки, що відображають істотні сторони предмета.

Категорії політології можна класифікувати на:

загальні – держава, громадянське суспільство, влада, політична влада, демократія, свобода, ідеологія, менталітет;

структурні – політична система, політична організація, політична партія, громадсько-політичний рух, політичний режим, партійна система та ін.,

функціонування – політичний процес, політична діяльність, активність, індиферентність та ін.;

розвитку – політична революція, політична контрреволюція, еволюція, криза та ін.

(Див.: Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилук. – К., 1995. – С.11-12; Політологія / За заг. ред. І.Дзюбка. – К., 1993. – С.21).

3. На початковому етапі свого розвитку політологія почала формуватися як державотворча дисципліна, покликана вивчати цілі і функції державних і політичних інститутів. Однак пізніше дослідники політичної сфери суспільства дійшли розуміння, що правові процеси, які відбуваються в суспільстві, залежать ще й від соціальних, економічних, духовно-культурних, психічних норм і природа політики визначає органічний зв'язок політології з іншими суспільствознавчими науками – філософією, історією, економікою, соціологією, психологією, етнографією, антропологією, географією та іншими. Всі соціальні науки об'єднують загальний об'єкт дослідження – політичне життя суспільства в усій багатоманітності її конкретних проявів. Але потрібно усвідомити, що виокремлення політології як самостійної науки відбулося після виокремлення політики як самостійної сфери людської діяльності, що передбачало розмежування таких понять, як “політичне суспільство”, “правова держава” і “громадянське суспільство”.

Сучасна політологія використовує надбання суспільних наук, і в свою чергу, дає поштовх для розвитку останніх.

Право окреслює загальні рамки діяльності держави та інститутів суспільства, пов'язаних із реалізацією державної влади. Виходячи з такого розуміння категорії держави, тим більше, що вона й саме виникла на базі права. Право, яке дістає свою реалізацію у вигляді законів, урядових та судових рішень, з'явилося з появою суспільства і держави як таких. За правовими актами минулих епох (Кодекси Хаммурапі, Драконта, Юстиніана, Закони Стародавнього Риму, Ману, Руської правди, Кодекс Наполеона тощо) та і сучасності можна досліджувати характер суспільно-політичних відносин,

соціальних настанов тощо. Політична влада не може нормально функціонувати без правового оформлення.

Філософія, яка розглядає найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення, дає філософське обґрунтування найбільш загальних питань політики, визначає методологію і світоглядну спрямованість аналізу політичних явищ і процесів.

Із *економічної теорії* політологія бере матеріали для виявлення економічних основ розвитку політичних процесів, показу зв'язків між сферою економіки і організаційно-управлінською сферою політики, виявлення економічної обґрунтованості соціальної політики держави тощо.

Із *соціології* політологія черпає дані про функціонування суспільства як цілого, груп, що входять в його систему, про особистості, загальнолюдські, класові, національні інтереси. Не випадково в системі соціології виділяють соціологію політики, соціологію держави, соціологію влади, соціологію політичних відносин. Політологія і соціологія, маючи чимало спільного, різняться за своєю специфікою і роллю в системі наук про суспільство. Американські соціологи Р.Бендікс і С.Ліпест вказують, що політологія походить від держави і вивчає її вплив на суспільство, а соціологія йде від суспільства і вивчає вплив суспільства на державу, тобто на формальні інститути, що служать поділу та здійсненню влади.

Географія вивчає розташування у просторі певних об'єктів і явищ і має розділи, які тісно пов'язані з аналізом політичних процесів: економічну і політичну географію. Економічна географія показує природні основи формування дій суб'єктів політики, географічні детермінанти зовнішньої політики та міжнародних відносин (геополітика), а політична географія вивчає просторову організацію політичного життя суспільства (кордони, політико-територіальний поділ і т.д.), територіальні співвідносини політичних сил у зв'язку із специфічними впливами соціально-економічних чинників.

Політологія використовує й інші соціальні науки – демографію (про народонаселення), етнографію (про етноси), статистику, теорію систем, логіку,

кібернетику і ін., які їй дозволяють виявляти умови, принципи консолідації суспільно-політичних сил, розробляти напрями демократизації політичної системи, знаходити шляхи переходу до правової держави, визначати шляхи попередження і подолання національно-етнічних конфліктів, досліджувати шляхи формування політичної культури, виявляти співвідношення загальнонародських і національно-державних інтересів, визначати форми і методи реалізації міжнародного досвіду тощо (див.: Політологія / Под ред. А.Миронова. – М., 1993. – С.7-8; Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1993. – С.17-20; В.Бєбик. Політологія. – К., 1997. – С.60-67).

4. *Функції* (від лат. – виконання, здійснення) будь-якої науки, в тому числі й політології, це визначення основних завдань і проблем. Політологи у своїх працях по-різному визначають її функції, але в основному поділяють їх на політико-організаційні, політико-формуючі та експериментальні групи.

На основі цілого ряду ознак можна виділити такі функції політології: *описова*, яка дає картину того чи іншого політичного явища і процесу, як було і яка є політична дійсність;

пояснююча (аналітичне) дає відповідь на питання чому саме так, а не інакше відбувались і відбуваються політичні події, дає можливість оцінювати результати діяльності держави, партій та інших елементів політичної системи суспільства;

теоретико-пізнавальна (або інструментальна), завдяки якій об'єктивно розкриваються тенденції соціально-політичного та економічного розвитку, труднощі в житті суспільства і вказується, які заходи треба провести, щоб досягти бажаного результату, що треба зробити, щоб передбачені результати стали дійсністю;

прогностична, яка дозволяє здійснювати передбачення політичних процесів, своєчасне коригування політики. Поділяють прогностичну політику на інструментальну (1 рік), тактичну (5-7 років) і стратегічну (25-30 років);

методологічна, яка зв'язана із розробкою методів, способів пізнання політичних процесів, створюється база для розвитку більш часткових

політичних теорій і для інших соціальних наук (держави і права, політичної соціології та ін.);

ідеологічна, яка дозволяє правильно оцінювати співвідношення загальнонародських і класових та національних інтересів, визначити своє місце в політичному житті суспільства, оцінювати вплив ідеології на політичну реальність, формування світоглядної позиції громадян.

Як бачимо із вищенаведеного політологія займає важливе місце як в теоретичному осмисленні, так і в практичному функціонуванні суспільства.

Майже всі суспільні науки тією чи іншою мірою є живлючими джерелами політології, що використовує їх потенціал для аналізу політичної сфери суспільства. *Політологія* – це цілісна, логічно обгрунтована сукупність знань про суть, форми, закономірності функціонування і розвиток політики і політичної влади, політичних інтересів, відносин, свідомості, діяльності, їх місце і роль в житті суспільства; наука про процеси формування, функціонування і розподілу політичної влади, боротьби за владу і участь в ній, вплив на її діяльність різних органів і структур, міжнародних аспектів політичних відносин. Об'єктом політології є політичне життя суспільства в різних її проявах (діяльність держави і її органів, політичних партій, політичних і громадських організацій та об'єднань, зовнішня політика, ідеологія, поведінка і позиція людей, їх участь в політиці, порівняльний аналіз політичних систем, дослідження і прогнозування політичних явищ і процесів).

Визначення предмета української політології дали у своїх працях В.А.Потульницький і Ф.М.Кирилюк. В.А.Потульницький в "Теорії української політології" (К., 1993. – С.17) вказує, що "предметом української політології є українська держава... Завданням цієї науки є вивчення різноманітних теорій української державності, дослідження історичних етапів і становлення в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими народами і країнами, сутності українського народу як окремої етнокультурної одиниці, його соціальної, національної і територіальної диференціації..., різноманітних можливих форм федерації і найбільш прийнятних і сприятливих для України

як незалежної держави зовнішньополітичних блоків у контексті геополітики та ін.”

Ф.М.Кирилюк у навчальному посібнику “Основи політології” дає етапи періодизації української політичної науки, визначає основний *зміст української політології* (дослідження та пояснення суті інституціональних форм політики і влади, їхніх функцій, політичних систем і структур, політичної організації суспільства, політичних процесів, теорії внутрішньої і зовнішньої політики), вказує на *основні особливості української політології* (по-перше, українська політологія й державознавство впродовж тривалого часу розвивалися в єдиному руслі з польським і російським державознавством, оскільки Україна входила до складу Польщі та Росії, та по-друге – протягом усієї історії вітчизняна політична думка розвивалася самобутньо на основі своїх демократичних традицій, на українському соціально-політичному й національному ґрунті) та визначає основні *завдання* української політології (формування політичної культури народу, створення громадянського суспільства, зміцнення правової держави, становлення і збереження гуманізму, людяності у відносинах між державою і суспільством, між суспільством і особою).

Досвід політичного життя України, як наголошують американські вчені Х.Юлоу і Д.Марг, показав: активність громадян в управлінні справами суспільства і держави стримується політичною неосвіченістю, наївністю, нерідко відсутністю політичної культури, що дозволяє різним політичним силам маніпулювати суспільною свідомістю, використовувати активність народу для задоволення своїх політичних амбіцій. Як відмічали класики німецької філософії, коли людина не цікавиться політикою, політика цікавиться нею.

Тема 2. КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИКИ, ЇЇ ВЗАЄМОДІЯ ІЗ СОЦІАЛЬНИМИ І ПОЛІТИЧНИМИ ВІДНОСИНАМИ

План

1. Концепція політики: її суть та причини виникнення.
2. Політична влада як центральне питання теорії політики.
3. Типи, види і підвиди політики.
4. Взаємодія економіки і соціальної сфери та політики.
5. Проблеми становлення соціальної рівності та соціальної справедливості.

Основні категорії:

політика, рівність, справедливість, економіка, соціальна сфера, влада, політична влада, тип, вид, підвид, типи і види політики.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Які ознаки вкладає в основу та чи інша концепція? Їх спільне і різниця.
2. Що спільного і яка різниця між цінностями особи і загальнолюдськими?
3. Чи може політична влада бути нелегітимною?
4. Чи можливе існування суспільства без влади?
5. Реальність чи ілюзія політичної влади в Україні?
6. У чому полягає відмінність між поняттями “український народ”, “українська нація”, “народ України”, “населення України”?

Основна література:

- Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилук. – К., 1995. – С.137-152, 228-231.
Політологія / За ред. І.Дзюбка. – К., 1993. – С.114-127.
Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1994. – С.137-152, 168-190.
Малихин А., Чернишов В. Наука о политике // Соц.-пол. науки. – 1991. – №1.
Зуев З. “Власть” в системе политических категорий // Государство и право. – 1992. – №5.
Рябов С. Політика як соціальне явище // Політологічні читання. – 1994. – №2.
Потічний П. Що таке політика? // Генеза. – 1993. – №1.
Разделение властей // Диалог. – 1990. №4.
Халипов В. Политика как наука и искусство // Соц.-пол. науки. – 1992. – №7.

Рябов С.П., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К., 1996. – С. 55-71.

Тиводар М. Етнологія (розд. V, §9 “Націоналізм”). – Ужгород, 1998. – С.86-91.

1. Головний елемент, який пов’язує все політичне життя в суспільстві в єдину політичну систему і який визначає зміст поняття “політика” – це влада. Немає політики без влади і влади без політики. Саме навколо питання про політику, її вид, напрям, типи і форми влади, політичної влади і розгортається жорстока політична боротьба. Вчені вкладали в поняття “політика” різний зміст (мистецтво управління, наука державного управління, концентрований вираз економіки, мистецтво можливого, визначення завдань і змісту діяльності держави тощо, а В.Даль наголошує, що політик – “прихований, хитрий, лукавий чоловік, який вміє схилити справи у свою користь”), однак майже завжди органічно поєднували його із функціонуванням держави. В сферу історії становлення політології відійшло визначення політики як засобу управління державою, яке не дає фундаментального розуміння політичного суб’єкту поза державою і мети політики. Сьогодні політика – це сфера діяльності, зв’язана із відношеннями між соціальними групами, класами, націями, конфесіями і іншими соціальними групами. В центрі її – завоювання, утримання і використання державної влади.

Поруч з цим слід пам’ятати, що не все в політиці піддається точному науковому передбаченню, так як в політиці ті учасники (суб’єкт і об’єкт), особливо суб’єкт, його поведінка, дії, інколи диктуються не тільки раціональними міркуваннями, але, досить часто, носять імпульсивний характер, особливо в екстремальних ситуаціях, коли природні здібності, досвід, недостатній. Тому часто визначають політику як мистецтво. Не випадково відомий французький письменник Стендаль вважав, що “не можна називатися політиком, якщо не володієш терпінням і здібністю стримувати гнів”. Існують два напрямки інтерпретації політики за посередництвом держави. Перший, пов’язаний з розумінням держави в класових категоріях (марксистський підхід), другий – розумінням держави в категоріях політичної системи, держави (західні політологічні школи).

Політика – явище історичне, тому слід звернути увагу на умови та

причини її виникнення, історичні рамки її існування. Існує цілий ряд теорій, які трактують виникнення політики, виходячи з відповідних умов і причин. Головні серед них:

1. *Патріархальна теорія* (Конфуцій, Арістотель, Г. Мен, Н. Михайловський, Д. Мердок та ін.). Вона обґрунтовує положення, що політика і держава – результат розвитку сім'ї, похідними є соціальні інститути. Виходячи з цього, обґрунтовується і спільність влади голови сім'ї з політичною владою.

2. *Теологічна теорія* (Ф. Аквінський, Ф. Лебюфор, Д. Ейве та ін.). Ця теорія виникає одночасно з розвитком рабовласницьких держав. Вона пов'язує питання виникнення політики, держави із надприродними силами, Богом, пристосовуючи свою теорію до догм церкви. Вона допускає навіть скинення народом тирана, але дане питання народ має погодити з церквою.

3. *Теорія суспільного договору* (Ж. Ж. Руссо, Г. Гроцій, Т. Гобс і ін.). Ця теорія наголошує, що політика і держава, політичні відносини виникають в результаті договору між людьми для досягнення справедливості. Вона виводить походження політики і держави не з економічних і соціальних відносин, а з волі і свідомості людей, їх розуму.

4. *Теорія насилля* (Гумплович, К. Каутський, К. Маркс і ін.). Вона вказує, що політичні відносини між людьми виникають в результаті завоювання одних іншими, акт насилля, завоювання одного племені, класу, нації, соціальної групи іншими. А для закабалення створюють апарат примусу, який виробляє свою політику.

5. *Психологічна теорія* (Петражицький, Фрейзер, та ін.). Походження політики пояснюються особливостями психіки, потребою людей у підпорядкуванні. Політика і держава створюються для керівництва суспільством з боку сильних осіб, групи осіб.

Існують і інші теорії походження і сутності політики. Основою сутності політики є формування політичних відносин, які є формою реалізації соціально-групових, класових, національних, конфесійних і інших групових

відносин. В системі суспільних відносин вони виконують функцію управління і контролю за соціальною поведінкою індивідів і спільнот. Особливість політики полягає в тому, що це сама динамічна частина надбудови. Вона здійснює безпосередній і постійний вплив на суспільну структуру. Серцевиною аналізу політики є дослідження прямих і зворотних зв'язків і взаємних впливів економічних, соціальних, духовно-культурних, ідеологічних впливів.

Отже, що таке політика? Існує ряд її визначень (на які вказувалося раніше), але більшість є однобокими. Більшість західних політологів, та і в їх енциклопедіях наголошується, що *політика* – це боротьба особи чи групи осіб за завоювання влади, її утримання, і з метою її утримання врегулювання класових, соціально-групових, національних і міжконфесійних відношень для досягнення суспільно-значимих цінностей.

До суспільно-значимих цінностей відносять:

- а) національну незалежність, суверенність і безпеку країни;
- б) забезпечення належного добробуту і економічного розвитку особи;
- в) чітке визначення свобод, прав і обов'язки особи, що гарантуються державою.

Особливий наголос робиться на проблеми *свобод*. Куди відноситься і особиста свобода; недоторканість дому, паперів, листів; свобода помислів і занять; свобода совісті, слова, зборів; право на прохання і захист честі і гідності. Совість – поняття моральної свідомості. Внутрішні переконання в тому, що є добром і злом, усвідомлення моральної відповідальності за свою поведінку. Совість – вираження здібності особи здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і вести самооцінку здійснених вчинків. Останні три свободи (слова, зборів і прохання) є не тільки особисті, але і політичні.

2. Оскільки політика знаходить свій вияв у боротьбі за владу, а завоювавши її у керівництві, управлінні, організації, примусі та інших явищах, спрямованих на упорядкування життя суспільства, то влада як змістовний

складовий елемент її іманентно властиве. Немає політики без влади і влади без політики. Навколо влади, політичної влади, виражених в ній політичних інтересів і потреб розгортається політична життєдіяльність.

Зароджувалася влада саме як концентроване вираження спільних інтересів, як вираження спільної волі. Якщо у первісному суспільстві головними засобами громадського підпорядкування були родові звичаї, традиції, то у подальшому з появою соціальних груп, класів, націй ними стають моральні норми, закони, правила, принципи і появляються ідейні мотиви. Якщо у первісному суспільстві управління не виокремлюється у самостійну галузь суспільної практики, то в подальшому через воєнну демократію родоплемінного зразка до сучасних національних держав відбувається поступове зосередження влади в руках обмеженого кола людей (племінної верхівки, військових начальників, чиновництва), формується апарат управління. Американський соціолог-політолог Толкотт Парсонс наголошує на ключове значення влади в житті суспільства і вказує, що вона займає в аналізі політичних систем таке саме місце, яке займають гроші в економічних системах.

Проблема влади в цілому зводиться до пошуку відповіді на три запитання:

- 1) кому вона служить (суть влади)?
- 2) в чийх руках вона знаходиться (зміст влади)?
- 3) яка її організація, апарат та методи (форма влади)?

Влада – це можливість виявляти волю, здійснювати вплив на діяльність і поведінку інших людей, соціальних груп або організацій, заснована на авторитеті, праві, фізичне чи духовне насилля (див.: Політологічні читання. – 1993. – №1).

Поняття “влада” вживають в широкому і вузькому значенні. *Вузьке* поняття про владу – це її організаційний аспект, функціональне владне навантаження, що виступає здебільшого у правовій формі, воно стосується насамперед державної влади. По Єжі Вятру (польський політолог) – це

можливість видавати (спускати) накази в умовах, коли той, кому наказують, зобов'язаний підкорятися. Наказ – це не рекомендація! Вона в основному передбачає:

- не менше двох партнерів, груп і має бути піраміда – “верхи” і “низи” (не може бути горизонтальною, а має бути вертикальний підхід);
- вираження із одного боку волі і підкорення того, над ким порядкує влада;
- суспільні норми, які встановлюються, той, який визнає накази, має на це право;
- який видає накази, має мати властивість вміти володарювати, керувати (по соціології лише до 5 відсотків особам притаманна риса володарювати);
- не тільки сила, але і авторитет має право претендувати на характеристику влади. У 3-му виданні Великої Радянської Енциклопедії вказувалося: “Влада, авторитет, який володіє можливістю підпорядковувати своїй волі, і управляти і розпоряджуватися діями інших людей”. Здається, це не зовсім правильно. Бо тоді любий “силь” надається значення авторитета. Насправді – авторитет – одна із ознак влади. Влада, яка заснована на авторитеті, передбачає переконаність виконавця в її легітимності, а не на усвідомленні, що за виконання (невиконання) може послідувати заохочення (репресії). Має бути авторитетна справедлива сила;
- рішення, як і авторитет – характерні риси влади. Для суб'єкта рішення є і атрибут влади. Суспільна оцінка наявності або відсутності влади у суб'єкта часто зв'язує із можливістю приймати рішення;
- відомо, що влада може бути сильною, помірною і слабкою. С.Вятр наголошує, що рішення діє поки не реалізовані цілі;
- ефективна влада сама по собі передбачає не тільки контроль, але і самоконтроль по відношенню до себе. Така влада здібна критично оцінити свої можливості, бачити межі, за які не можна виходити,

аналізувати свої минулі досягнення і помилки і тим самим демонструвати готовність до продуктивної оновлення.

Основне завдання влади, у вузькому понятті, – примусити різними способами всіх незгідних до узгодження їх діяльності і вчинків, або їх припинення або заборони цієї незгодженої діяльності. Виділяють три види панування: харизматичне (підносить одну особу над іншими), традиційне (апарат управління обмежений, побудований на довірі, відданості старійшинам, голові), раціональне (спирається на слухність існуючих юридичних норм і функціональну компетентність керівників).

В *широкому* розумінні “влада” – система влади, основою якої є волевиявлення народу або певної соціальної структури, групи тощо. Тобто це волевиявлення народу, певної соціальної групи (партії, партій, руху, громадських організацій чи об’єднань тощо).

Звідси випливає запитання, що таке влада державна і влада політична. С.Вятр вказує: “Всяка державна влада... є політичною, однак не всяка політична влада є державною”. Політична влада – це “певний аспект відносин між великими соціальними групами”. Державна влада – це влада, що здійснюється спеціальним, відособленим апаратом”.

Дану проблему розглядають українські політологи С.П.Рябов і М.В.Томенко в праці “Основи теорії політики” (К., 1996), які вказують, що слід розрізнити владу державну (правову) і політичну (ідеологічну).

Вчений І.О.Іллін систематизував і сформулював аксіоми політичної влади. Він наголошує, що:

- вона не може належати нікому, крім юридично уповноваженим особам, тобто має бути легітимною (від гр. legitimus – законний, узаконений). Політологи виділяють 7 видів легітимності:
  - право-раціональну;
  - національно-патріотичну;
  - традиційного виду;
  - харизматичну;

раціонально-цільову;

на засадах участі;

соціально-евдемонічну (від гр. eudemonie – задоволення, щастя);

- має бути єдиною (як єдине органічне волевиявлення);
- повинна реалізуватися кращими людьми, які б відповідали високосвідченості, мали б практичні навички керівництва, етичному і політичному цензу;
- програма влади має включати такі заходи, які задовільняють загальні інтереси;
- програма має включати такі заходи, реформи, які можна реалізувати (не утопія, бо тратиться в неї віра);
- політична влада має ставити в центрі питання розподільчої справедливості, бо справедливість служить духові, а не дух – справедливості.

Так що таке політична влада? У підручнику “Політологія” за ред. О.Семківа (с.142) дається таке визначення політичної влади: це політичні відносини, породжені відмінністю соціально-структурних інтересів, які впливають з відносин власності на засоби виробництва, що зумовлює соціальні переваги та авторитет власника, і таким чином приводить до створення суб’єкта і об’єкта влади, тобто до відносин панування і підлеглості.

Політична влада характеризується реальною здатністю певних соціальних груп, об’єднань (класів, прошарків, верств, націй та інших спільнот), а також індивідів, що відображають їхні інтереси, здійснювати свою волю за допомогою політики та правових норм. (Див.: Основи політики / Під ред. Ф.Кирилюка. – К., 1995. – С.137-152; Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1994. – С.137-152, 168-190; Рябов С.П., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К., 1996. – С.55-71 і ін.).

За *типом* (від гр. typos – форма, взірць, виділення об’єкту по ряду однорідних критеріїв) політику поділяють на *внутрішню* і *зовнішню*.

Зовнішню поділяють на види: оборонна чи захисна, репрезентативно-

інформаційна і переговорно-дипломатична. Значення зовнішньої політики зростає при зовнішній загрозі країні.

Внутрішню поділяють на види: організаційно-управлінська, господарська або економічна, соціальна, культурно-освітня, національна, правоохоронна, наукова, демографічна, екологічна.

Підвиди економічної політики: наукова, фінансова, банківська, валютна, податкова, біржова, інвестиційна, аграрна тощо.

Підвиди соціальної політики: умови житла, умови праці, транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, податкове обслуговування тощо. (Підвиди інших буде розкрито при викладі послідуючих тем).

4. Розглядаючи теорію політики слід звернути увагу на співвідношення *політики і економіки, політики і соціальної* та інших сфер.

Діалектику *економіки і політики* слід розглядати в зв'язку з тим, що мета, засоби і результати політики в кінцевому рахунку визначаються характером і рівнем розвитку економіки, економічними інтересами і економічним положенням тих соціальних спільнот, які її здійснюють. В такому розумінні можна погодитись, що політика є концентрований вираз економіки.

Але із цього зовсім не слідує, що роль політики зводиться до рівня пасивного відображення економіки. Політика виступає як сила, яка концентрує в собі економічний потенціал того чи іншого суспільства, соціальної спільноти, як могутнє знаряддя, яке активно впливає на економіку, на її розвиток, як необхідне знаряддя реалізації економічних інтересів і завдань. Отже, економічні інтереси соціальної спільноти можуть бути повністю реалізовані лише при умові, що вона зуміє взяти у свої руки і утримати політичну владу. Таким чином, в суспільній системі мають місце два тісно взаємозв'язані і взаємозалежні типи влади: влада економічна і влада політична.

Політична влада має примусовий характер. Вона з допомогою спеціального механізму, який у законний спосіб, завдяки панівних суспільних норм здійснює примус по відношенню до тих, хто не бажає підкорятися прийнятним правилам поведінки або волі пануючих, правлячих сил. Економічна

влада у чистому вигляді не містить елемента так званого політичного примусу.

Економічна і політична влада надзвичайно тісно зв'язані між собою. Та соціальна група, яка володіє матеріальними засобами і здійснює економічну владу, повинна володіти засобами політичного примусу, які б забезпечили їм ефективний захист їх власності і ті основи економічного життя суспільства, завдяки яким матеріальні блага, які знаходяться у їх власності, стають джерелом політичної сили.

У свою чергу, ті соціальні групи, в чиїх руках політична влада, володіють матеріальними засобами, які дозволяють їм користуватися не тільки політичним примусом, але і економічним тиском.

Таким чином, в будь-якому суспільстві та соціальна група, яка володіє економічною владою, в тій чи іншій ступені володіє і політичною владою і використовує її для вироблення і здійснення політики регулюючого впливу на економіку, іншими словами – економічною політикою, реалізуючи її насамперед і в основному з допомогою держави.

Результат впливу політики на економіку може бути трьох видів:

- 1) може відповідати об'єктивному процесу функціонування і розвитку економіки і тому сприяти та стимулювати її, тобто прискорювати економічний розвиток (наприклад, розвиток економічної політики в 30-і роки в США тощо);
- 2) може йти в розріз із об'єктивним процесом функціонування економіки і тому перешкоджати, гальмувати її розвиток, але все-таки не в тій мірі, щоб зруйнувати її;
- 3) політика діє в напрямі, зовсім протилежному розвитку економіки, іншими словами просто руйнує її (наприклад, адміністративно-командна економічна політика в 70-і роки в СРСР створила кризову ситуацію в економіці тощо).

У розвинутих країнах світу формуються політичні програми економічного розвитку, які визначають напрями, шляхи і методи розвитку, які включають:

- 1) формування мети;
- 2) розробка програми досягнення мети;
- 3) створення механізмів зворотного зв'язку, які б передбачали усунення випадкових і непередбачених зовнішніх впливів на процес досягнення мети.

Не може політика проходити осторонь такої важливої сфери, як *соціальна* (умови житла, умови праці, транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, побутове обслуговування тощо), яка охоплює ділянку невиробничої життєдіяльності людей. Якщо бути точним, то соціальні аспекти присутні і у виробництві як умови і організація праці, її охорона тощо. Тому, не виробляючи матеріальних цінностей безпосередньо, так як саме в побуті, відпочинку, дозвіллі, при отриманні і підвищенні освіти, медичному обслуговуванні і організації охорони здоров'я створюються умови для ефективної діяльності виробництва. Саме тут людина відновлює себе як жива виробнича сила. Зрозуміло, що, націлюючись на людину, соціальна політика повинна виходити із багатства його індивідуальності, різноманітності потреб і інтересів, своєрідності матеріальних і духовних запитів.

Між рівнем розвитку виробництва і організацією роботи соціальної сфери існує пряма залежність: чим краще розвинута соціальна сфера, тим більше передумов для активної участі людей у виробничих процесах, і навпаки: високий рівень виробництва забезпечує необхідні умови для функціонування соціальної сфери.

Як бачимо, соціальна сфера формує людський фактор, який безпосередньо впливає на продуктивність праці. Тому соціальна політика є об'єктивним критерієм гуманності суспільного ладу, свідченням про міру цінності людини в суспільстві, міру турботи про задоволення його життєвих потреб. Тому політика не може бути осторонь соціальної сфери. Не випадково передвибірні програми всіх претендентів на посаду президента розвинутих країн носять назви не програм економіко-політичних (як у нас!), а соціальні програми, тобто що отримає особа для задоволення своїх потреб, якщо претендент на посаду прийде до влади.

В соціальній теорії людства важко знайти проблему, після соціально-економічної, більш складну, заплутану і драматичну, ніж *національну* (національне питання, міжнаціональні відносини). За час багатовікового панування національних і шовіністичних сил в різних країнах світу, у взаємовідносинах між народами було внесено стільки гіркоти і образ, нетерпимості і ненависті, що національне питання довгий час здавалося неможливим вирішити, а різниця і недовір'я між народами уявлялися вічним і природним станом суспільного життя.

Серед проблем у національній сфері можна виділити: порушення принципу соціальної справедливості; тяжку спадщина в економіці, що особливо далось взнаки при приході до ринкової економіки; нерозвиненість соціально-побутової інфраструктури; реалізація законного права на самовизначення не може відчутно не зачіпати інтереси інших народів; різні підходи у визначенні етнічної спільноти; на жаль у більшості випадків нерозрізнення різновидів націоналізму – ліберального, інтегрального і реформаційного; нетерпимість до звичаїв, традицій національних меншин, нав'язування їм своїх традицій, видаючи їх як єдино правильні; пошуки політиками ідеології “відпусного козла”, коли причину всіх бід і невдач шукають не в самих себе, а у підступності чужинців; приписування народу рис, які сприяють формуванню стереотипного образу: арм'янин-хитрун, українець-кар'єрист, німець-педант, росіянин-ледар і т.д.; суперечність між принципами самовизначення народів і поваги до територіальної цілісності держави; практика формування добровільних військових загонів, що переходять з території однієї держави в іншу для надання “допомоги” етнічно-спорідненим групам тощо.

Тому в наш час, кожна держава у національній політиці на основі принципів рівноправності і самовизначення, визначених Декларацією принципів міжнародного права, схвалених всіма державами – членами ООН, має вдосконалювати правові норми, які регулюють міждержавні, внутрішньодержавні відносини різних етносів, прислатись до Женевської

конвенції про захист жертв війни (1948 р.), додаткових протоколів до неї (1977 р.), міждержавного договору (особливо країни СНД) про права національних меншин; чітко визначитись із проблемами депортованих народів, біженців; ратифікувати конвенцію про статус біженців (1951 р.); визначитись із принципами місцевого самоуправління (самоврядування), що створило б можливість забезпечити специфічні інтереси етносів, національних меншин, створення умов для вільного розвитку національних культур, традицій, зміцнення гарантій, які б виключали утиск прав громадян за національною ознакою; неухильне і безумовне забезпечення прав кожної людини незалежно від національності, неприпустимість будь-яких порушень правових норм і законів; розвиток культурних традицій та інтересів усіх етнонаціональних груп населення тощо. Отже головне завдання політиків – бачити проблеми і вчасно знаходити шляхи та розв'язання.

(Детальніше про ці проблеми див.: Конституція України. – К., 1996, статті 10, 11, 15, 20, 24, 53, 54; Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р.; Закон про національні меншини (червень 1992 р.); Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилюк. – К., 1995. – С.117-135; Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1994. – С.235-248; Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К., 1996. – С.91-94 та ін.).

5. Одним із основних положень, яке береться за основу при виробленні принципів політики – це вибір концепції соціальної рівності чи соціальної справедливості. Марксизм в основу основ при виробленні політики бере принцип рівності, а ліберально-демократична концепція – принцип соціальної справедливості, вважаючи, що із утвердженням влади юридично затверджуються принципи рівності й державна та політична влада контролює хід їх реалізації за вимогами справедливості.

Принцип *рівності* означав однакове положення людей у суспільстві. В економічній сфері (рівні права у сфері виробництва, розподілі і споживанні матеріальних благ), в культурній (рівні права на творення, розподіл і споживання духовних благ), а у політичній – рівна участь усіх громадян

суспільства незалежно від соціального статусу, національної чи конфесійної приналежності у сфері управління.

Принцип *соціальної справедливості* має на увазі вимоги *відповідності*:

- між практичною роллю людини, соціальної групи в житті суспільства і їх соціальним положенням;
- між їх правами і обов'язками;
- між діями і винагородою (матеріальною і моральною);
- злочином і покаранням;
- заслугами людини і її суспільного визнання;
- чітке розмежування прав, свобод і обов'язків особи.

Поки існує у суспільстві поділ на класи, соціальні групи, нації, конфесії, державні утворення повної рівності, соціальної справедливості не може бути. Мета державної і політичної влади – домагатися якомога більшої справедливості, всебічного розвитку особи.

Отже, головний елемент, який пов'язує все політичне життя у суспільстві в єдину політичну систему і водночас зміст поняття політики – це влада державна і політична. Немає політики без влади і влади без політики. Навколо політичної влади точиться боротьба. Мета політичної влади – вироблення ефективної економічної, соціальної, національної політики на відповідних принципах соціальної справедливості.

Тема 3. ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ І ДОКТРИНИ АНТИЧНОСТІ

План

1. Зародження політичної думки в країнах Стародавнього Сходу (Конфуцій).
2. Політичні доктрини античності: Платон і Арістотель.

Основні поняття:

теократія, патріархальна держава, поліс, ідеальна держава, аристократія, охлократія, тімократія, демократія, тиранія, полігія, громадянство, олігархія.

Література:

- Себайн Д.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С.49-131.
История политических и правовых учений... – М.: Инфра, 1996. – С.14-76.
Методичні матеріали з курсу політології. – Ужгород, 1990. – С.13-17.
Політологія / За ред. О.Семківа. – 2-е вид. – Львів, 1994. – С.25-40.
Основи політології / Під ред. Б.Кухта. – К., 1992. – С.18-38.
Основи політології / Кер. кол. Ф.Кирилук. – К., 1995. – С.25-40.

Сучасне бачення проблем державотворення своїм корінням сягає в далеке майбутнє. З тих пір і по сьогодні суспільна думка перебуває в пошуку відповідей: що таке влада, що таке політика, яка влада краща, що таке демократія та ін.

Для того, щоб краще зрозуміти звідки і чому взялися ті чи інші сучасні політологічні теорії, необхідно простежити етапи і періоди виникнення і становлення політичних вчень.

1. Нам відомі перші політичні вчення у зв'язку із появою класового суспільства, які склалися в країнах стародавнього Сходу – у Передній, Східній і Південній Азії і у північно-східній частині Африки. Ще починаючи з IV ст. до н.е., в результаті розкладу первісно-общинного ладу і поділу суспільства на класи – на рабовласників і рабів – стали складатися стародавні рабовласницькі держави – Єгипет, Вавілон, Індія, Китай і ін.

Рабовласницький лад, який утворювався у країнах стародавнього Сходу, мав свої особливості. Тут рабовласництво деякий час зберігає примітивні форми, обмежується в основному рамками домашнього рабства.

Утворення держави у *Китаї* відноситься до середини II ст. до н.е. Тут зароджуються чотири суспільно-політичні течії: Чжоу-Лао-цзи, Мао-цзи, школа юристів. Суттєву роль в історії політичної думки Китаю зіграло вчення *Конфуція* (551-479 рр. до н.е.). Його вчення викладено у 4 книгах, із яких самому Конфуцію належить перша – під назвою “Велике вчення”. Інші 3 складені після смерті Конфуція його учнями на основі записів суджень і бесід вчителя.

Він в своєму вченні розвиває *патріархальну концепцію* держави. Держава трактується ним як велика сім’я. Влада імператора (“сина неба”) уподібнюється владі батька, а відношення керівних, правлячих і підданих – родинні відносини, де молодші залежні від старших. Він всілякими шляхами доказує суспільну нерівність: “темні люди”, “простолюд”, “нижчі”, “молодші” повинні підкорятися “благородним чоловікам”, “кращим”, “вищим”, “старшим”. Тим самим він відстоює аристократичну концепцію правління, оскільки простий народ повністю відхиляється від участі в управлінні державою.

Конфуцій закликає правителів будувати свої відносини із підданими на початках *доброчесності*. Він зауважує: “Для чого, керуючи державою, вбивати людей? Якщо ви будете намагатися до добра, то і народ буде добрим, Мораль благородного чоловіка подібна вітру і мораль нижчого чоловіка подібна траві. Трава нахилиється туди, куди дує вітер”.

Конфуцій оголошує *моральне вдосконалення* загальним обов’язком. Важливим він рахує точне регламентування обов’язків кожного громадянина з метою збереження порядку в суспільстві. Звертає увагу на необхідність подолання поляризації багатства і бідності серед населення. “Коли багатство розподіляється рівно, – говорить він, – то не буде бідності; коли у країні панує гармонія, то народ не буде малочисельним; коли панує мир (у відношеннях

між верхами і низами), не буде безпеки скинення (правителя)”.

Важливе місце в його політичній системі займає поняття “гуманності” (жень). Воно охоплює і повагу до батьків, любов до родичів і до верхів, віру і покору їм. “Якщо добродесний господар володіє серцями, то він володіє і країною”.

У Конфуція звучать мотиви хвали бідності і осуду багатства. Харчуватися невеликою кількістю рису, пити воду, не мати нічого, крім зігнутої руки для підтримки голови, є той стан людини, який теж має свою приємність. Проповідує принцип “середини” і віддалення від крайностей.

Конфуцій за моральні принципи керівництва, хоча повністю не заперечує значення законодавства. Він виступає проти міжусібних чвар окремих правителів, був прибічником політичної централізації, не допускає ніякої критики царя, який ухилився від добродесності. Якщо держава погано керується, то мудрий має промовчати і зайнятися самим собою. Він пропонує в таких випадках покластися на бога. Конфуцій пропонує також принцип “виправлення імен”, тобто довести кожному ім’я, яке б відповідало його соціальному, політичному і правовому статусу, щоб господар був государем, сановник – сановником, батько – батьком, підданий – підданим і т.д.

Вчення Конфуція, яке заклиало до морального вдосконалення і просвіти, до ліквідації багатовладдя місцевих керівників, на початку мало прогресивну роль. Пізніше його проповідь покори відіграла зворотну роль.

Важливіші ідеї Конфуція лягли в основу цілої релігійної системи, яку розробляли його послідовники. Конфуціанство стало одною із державних релігій Китаю.

2. Державність у *Стародавній Греції* виникла на початку I ст. до н.е. у формі самостійних і незалежних полісів – окремих міст – держав, які включали в себе поряд із міською територією і поселення, які були навколо міст. Державний лад старогрецьких полісів був досить різноманітним. В одних місцях державна влада зосереджувалася в одних руках (тиранії), в других – влада належала небагаччисленим представникам знаті (аристократії), у третіх

– скликалися народні збори і керували державою виборні посадові особи (демократія).

Боротьба різних прошарків за владу, за встановлення відповідної форми і норм соціального і політичного життя знайшла своє відображення в боротьбі різних течій філософської, політичної і правової думки стародавньої Греції.

Найвищого рівня старогрецька думка досягла у вченнях політичної філософії Платона і політичної науки Арістотеля.

Платон (427-347 рр. до н.е.) походив із знатного афінського роду. У молодості він був учнем Сократа, після смерті якого разом із іншими учнями Сократа покинув Афіни. Побував у Мегарах, Єгипті, Південній Італії, Сіцилії. Коли у 387 р. до н.е. повернувся в Афіни, купив ділянку лісу на околиці міста, яка носила ім'я героя Академа, і заснував тут знамениту Академію, якою керував до кінця життя. Академія проіснувала майже тисячоліття (до 529 року н.е.).

Вчення Платона викладені в діалогах “Держава”, “Політик”, “Закони” і ін. В діалозі “Держава” він виходить з того, що людській душі властиві 3 початки – розумний, лютий (яростний) і хотіння. Такі 3 подібні початки властиві і державі – порадицькі, захисні і ділові. Їм відповідають і 3 прошарки у державі – правителів, воїнів і виробничників (ремісників і землеробів).

Держава повинна будуватися на принципах справедливості, а справедливість по його вченню полягає у тому, щоб кожний початок займався своєю і не вмішувався у чужі справи. Справедливість, по Платону, вимагає відповідного ієрархічного співпорядкування початків в ім'я цілого: здібності міркувати, мислити (тобто філософам, здібним аналізувати), годиться панувати; яростному початку – воїнам – бути збройним захистом, підпорядковуючись першому. Обидва ці початки керують 3-ім (ремісниками і землеробами), які “по своїй природі бажають багатства”.

Найкращим задоволенням потреб всіх 3-ох початків є розподіл праці між громадянами суспільства. Цікаво, що по Платону, всі за походженням

брати, але коли їх бог творив, то до тих, які здібні керувати, змішав золота, до їх помічників – срібла, а до ремісників і землеробів – заліза і міді.

Він допускає, що інколи із золота народжується срібло і навпаки. Але попереджує, що держава гине, якщо її охороною займається залізо!

Життя 2-го прошарку, вартових, організується на початках солідарності, спільності, рівності і колективізму. Вони не повинні мати ніякої приватної власності, житла, комори, куди би не мав доступ всякий бажаночий. Живуть і харчуються вартові разом, спільно, як і під час походів. Їм забороняється навіть доторкуватися до золота чи срібла.

Для ідеальної держави вартові (воїни) мають мати спільних жінок і дітей. Жінки в ідеальній державі вирівняні у своїх правах із чоловіками. Сім'я для перших 2-ох прошарків не існує. Дітей виховує держава.

Регламентацію шлюбу, побуту, власності для третього прошарку Платон залишає на розгляд держави. Хоча вони відлучені від управління державою, але є вільними, а не рабами.

Цікаво, що Платон проти крайностей багатства і бідності, виступає за помірковану достатність. Головну біду держави бачить у ворожості 2 сторін: бідняків і багатчів.

В ідеальній державі – справедливе керівництво кращих. І якщо серед правителів виділиться один, то правління буде царською владою, якщо декілька керівників – то воно буде аристократичним.

Платон вірить у побудову ідеальної держави (за його розумінням), але підкреслює, що вона не буде вічною із-за псування людської природи. Але держави розвиваються циклічно. Говорить про 5 видів держави (аристократії, тимократії, олігархії, демократії і тиранії). Ідеал – це аристократія, держава, в якій панують “кращі” – мудрі. Тимократія – панування сильніших і хоробрих. Олігархія – влада небагатьох багатих. Демократія – правління демосу, народу. Найгірша – тиранія. Вони, держави, можуть змінюватися в порядку псування людської природи.

Виродження ідеальної аристократії приводить до появи приватної

власності на землю і будинки, перетворення вільних у рабів. Замість розумного початку приходить лютий дух. Це тимократія, під якою він розуміє критсько-спартанський тип держави. Така держава буде вічно воювати, а війна це початок особистих і суспільних бід.

Накопичення в результаті воєн багатства в одних руках приводить до олігархії. Така держава будується на майновому цензі. У такій державі влада у багатіїв. У бідняків зріє ненависть до жадібних багатіїв, що веде до державного перевороту і встановлення демократії.

Демократію Платон розглядає як правильний і різноманітний лад, але не маючи відповідного управління, рівність при демократії вирівнює рівних і нерівних.

Кожна форма держави гине із-за своїх внутрішніх протиріч (в тимократії – військові успіхи, в олігархії – багатство, в демократії – свобода і зловживання).

По Платону, демократія п'яніє свободою, і із неї виростає її продовження і протилежність – тиранія. Надмірна свобода перетворюється в рабство. Тиранія добивається влади як “ставленик народу”. Тиранія – найгірший тип держави, де панує беззаконність і навилля.

В діалозі “Політик” Платон говорить, що політика – це мистецтво, яке вимагає вміння *управляти* людьми. При наявності таких даних у правителів не важливо чи вони керуються законами чи ні. У всіх інших державах, на чолі яких нема дійсних керівників, правління має здійснюватися через закони, які мають бути “накреслені в міру сил знаючими людьми”.

Крім взірцевої держави, правитель якої керується істинними законами, Платон виділяє ще 3 види управління (монархія, влада небагатих і влада більшості), кожна із яких в залежності від наявності і відсутності законів ділиться на 2 види: законна монархія – царська влада і протизаконна – тиранія; законна влада небагатих – аристократія і незаконна – олігархія; демократія із законами і без законів. Тобто, 7 форм управління державою.

Дальший розвиток і поглиблення античної політичної думки

пов'язаний із іменем учня і критика Платона – *Арістотели* (384-322 роки до н.е.), якому належать крилаті слова: “Платон мепі товариши, але найбільший товариш – істина”.

Арістотель народився у невеликому еллінському місті Стагірі. 17-річним юнаком прибув у Афіни, де вчився, а потім і викладав у Академії впритул до смерті її засновника. Залишивши Афіни (347 р. до н.е.), Арістотель, протягом ряду років живе і викладає у різних грецьких містах, а у 342-340 рр. до н.е. по запрошенню македонського царя Філіпа II займається вихованням його сина Олександра.

Із 335 р. Арістотель знову в Афінах, де заснував свою школу – Лікей (ліцей) і керує нею до кінця життя.

Арістотель автор багатьох наукових праць, але більшість з них втрачено. Політична тематика властива його працям, які збереглися, як “Політика”, “Афінська політія” і “Етика”.

Арістотель зробив спробу всебічної розробки науки про політику. Політика як наука у нього тісно пов'язана із етикою. Наукове розуміння політики передбачає, по Арістотелю, розвинуте уявлення про моральність (добросесність), знання етики.

Об'єктами політичної науки є прекрасне і справедливе, але ті ж об'єкти в якості добросесності вивчаються і в етиці. Етика ж представляє собою початок, введення до неї.

Арістотель розрізняє 2 види справедливості: зрівнюуючу і розподілюуючу. Критерієм зрівнюуючої справедливості є “арифметична рівність”, сферою застосування цього принципу – сфера громадянсько-правових угод, відшкодування збитків, покарання і т.д. Розподільна справедливість виходить із принципу “геометричної рівності” і означає поділ загальних благ по гідності, достойності, пропорційна внеску члена суспільства. Тут можливий рівний і нерівний розподіл (влади, поваги, грошей).

Основний висновок Арістотеля, полягає в тому, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними людьми, які належать до одного спілкування.

Соціально-політична і державна проблематика висвітлюється Арістотелем із позицій розуміння ідеального полісу – міста-держави. Держава - це продукт природного розвитку, як і сім'я і поселення, лише вищої форми. А які відносини між людьми у державі?

Арістотель говорить про формальну рівність всіх вільних, держава складається із багатьох елементів, але критикує Платона, який проповідував спільність майна, жінок і дітей, що, вказував він, веде до знищення держави. Він виступає переконаним захисником індивіда, приватної власності і сім'ї.

Приватна власність, говорить Арістотель, корениться в природі людини, у його природній любові до себе.

Поняття держава, зауважує Арістотель, поняття складне. Відмічає, що мова йде не про такі елементи держави, як індивід, сім'я і т.д., а про громадянина. А громадянин, це той, який може приймати участь у законодавчій і судовій владі. Кожній формі держави відповідає своє визначення поняття громадянин. Із зміною форми держави змінюється і поняття громадянин.

Форму держави Арістотель характеризує також як політичну систему, яка уособлюється верховною владою в державі. В цьому відношенні вона визначається кількістю правителів (одного, небагатьох, більшістю).

Крім того він відрізняє правильні і неправильні форми держави: у правильних формах правителі мають насамперед на увазі загальну користь, у неправильних – тільки своє багатство, добробут. У його понятті правильні держави монархічні (царська влада), аристократія і політія, а відхилення від них – тиранія, олігархія і демократія. Можливі і різні комбіновані форми держави.

З його позицій правильна форма держави політія. В політії править більшість в інтересах загальної користі. Сама політія, по Арістотелю, є суміш олігархії і демократії, цей елемент політії (об'єднання інтересів заможних і незаможних, багатства і свободи) є у багатьох держав. Тиранія найгірший тип держави.

Арістотель різко критикує крайню демократію, де верховна влада

належить демосу, а не народу. Арістотель із схваленням характеризує помірковану ценову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних і пануванні закону. Особливо він виступає за “середню” форму держави, у якій “середній” елемент домінує: у моралі – поміркованість, у майні – середній достаток, у пануванні – середній клас. “Держава, яка складається із “середніх” людей, буде мати і найкращий державний лад”.

Арістотель говорить про необхідність великої кількості рабів у кращій державі. Крім рабів не мають громадянських прав ремісники і “натовп моряків”.

Земля ділиться на 2 частини: одна – загального користування, друга – приватна власність. Законодавець повинен домагатися, щоб громадянам було забезпечено дозволя і мир, праця і дозволя.

Військова справа, підкреслює Арістотель, потрібна не для поневолення інших народів, а насамперед для того, щоб не потрапити самим у рабство. Хоча шляхом війни держава отримує рабів, однак рабство ґрунтується не на війні, а у природі речей. Війна є лише засобом отримання тих, хто уже є рабом, “полюванням” на рабів по природі.

Тобто, по Арістотелю, зберігається в державі рабство і різка нерівність серед людей. Громадяни забезпечені всім необхідним, але не займаються ні ремеслом, ні землеробством. Фізична праця – справа рабів і ремісників. Вони – особисто вільні, але не є громадянами держави. Земля – або загальна, або громадян. Ремісники і землероби нею не володіють.

Він висуває принцип почергової участі громадян у керівництві державою, але при досягненні повного віку. Таким чином, Арістотель зробив ряд важливих висновків і спостережень, цінних догадок, висунув вперед політичну думку стародавності. Його вчення мало великий вплив на послідувачий розвиток політичної думки.

Тема 4. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ

План

1. Політична думка Київської Русі.
2. Вчення про державу і закони у творах Ф.Аквінського.
3. Н.Макіавеллі про централізовану національну державу.
4. Ранній утопічний соціалізм.

Основні поняття:

світська влада, церковна влада, природні і людські закони, гуманізм, централізована національна держава, монархія, республіка, утопічний соціалізм, розумний порядок, принципи управління.

Література

- Себайн Д.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К., 1997. – С.290-323.
- Боднар В.Л., Вегеш М.М, Худанич В. І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні. – Ужгород, 1996. – С. 9-12.
- Основи політології: Учб.-метод. посібник. – Львів, 1990. – С.36-39.
- Методичні матеріали з курсу політології. – Ужгород, 1990. – С.17-21.
- Політологія / Під ред. О.Семківа. – Львів, 1993. – Вип.1. – С.78-82.
- Основи політології / Під ред. Ф.Кирилюка. – К., 1995. – С.51-56.

В історії Західної Європи феодалізм зайняв величезну, більше ніж тисячолітню епоху (V–XVI ст.). Економічний лад, взаємовідносини класів, державні порядки феодального суспільства були тими факторами, які безпосередньо впливали на зміст, диференціацію, соціальну направленість політичних ідей західноєвропейського середньовіччя. В цих ідеях знайшли своє відображення станово-корпоративна структура феодалізму, антагоністичні протиріччя між феодалами і пригнобленими ними масами.

Еволюція феодального ладу включає в себе 3 етапи. Перший – ранньофеодальний (кінець V – середина XI ст.); другий – час його розвитку і розквіту (середина XI – кінець XV ст.); третій – смуга його заката (кінець XV – початок XVII ст.).

Під час феодалізму йшла жорстока боротьба між римо-католицькою церквою, папством і світськими феодалами (в першу чергу монархами) за керівну роль у суспільстві. Відповідно, центральною була проблема – яка влада (організація) повинна мати пріоритет: духовна (церква) або світська (держава).

1. Політична думка зароджується разом з державою і правом, вона не може виникнути поза державою. У той же час, якщо право не може існувати без держави, адже закони видаються державними органами і реалізуються ними. Політична думка у випадку втрати державності не зникає, вона еволюціонує разом з розвитком національної суспільної думки. Тому право доходить до нас у вигляді прийнятих законів, кодексів, а політична думка – у вигляді літописів. При характеристиці політичної думки Київської держави, треба мати на увазі, що після хрещення Русі сюди проникли дві головні течії суспільно-політичної думки Візантії, які мали відповідний вплив на розвиток цієї думки. Представники першої пояснювали історію та всі явища суспільного життя тільки з теологічних позицій. Представники другої прагнули поєднати античну культуру з християнством. Однак вплив античної культури на Київську державу не був безпосереднім, а переломлювався через призму богословської тематики. Якщо на Заході в епоху Відродження відбувалося безпосереднє звернення до античної культури, то на Русі думка ще довго не могла звільнитися від впливу візантійського богослов'я. Ми не маємо змоги дати аналіз усіх політичних пам'яток Київської Русі, тому зупинимося на більш важливих. В XI ст. такою пам'яткою була “Руська правда”, куди ввійшли так звані “Правда Ярослава”, “Правда Ярославичів” та “Покоп вірний”, так звана Коротка реакція. У цілому даний документ присвячений, в основному, судовій владі, визначенню норм кримінального, цивільного і процесуального права.

Дещо пізніше була складена “Руська правда” (так звана поширена редакція). У ній були чітко закріплені права приватної власності в сім'ї, права чоловіка, право спадковості, деталізовано норми кримінального і цивільного права. В цій редакції є накреслена картина політичного розкладу сил в Київській державі, певні норми ієрархії підпорядкування, моральні основи людських свобод у феодальному суспільстві.

Однією з центральних політичних проблем того часу була проблема взаємовідносин церковної і світської влади. Церква в Київській державі хотіла піднятися над великокнязівською адміністрацією, намагалася стати взаємозв'язуючим центром удільно-розділеної держави. Це знайшло концептуальне відображення у церковному вченні про “богоугодного володаря”, в основі якого лежала ідея родового, династичного князювання. Церква намагалася утвердити князям думку, що лише “духовний провід” може дати державі добробут і мир, уникнути чвар та удільних війн. У X ст. візантійський патріарх заявив, що якщо світська влада видає указ, що суперечить “Закону Божому”, то він не має жодної сили, оскільки виходить від безбожного володаря.

Ідея династичного князювання притаманна для “Повісті временних літ” Нестора. У свій час були два “перевидання” “Повісті”. Нестор описує руські племена, князів руських. Літописець вважає, що земля руська велика і багата, але ладу в ній немає, бо Бог дає владу кому хоче. Симпатії літописця на стороні освічених князів. Всю відповідальність за біди, які були в державі, літописець кладе на князів. Він висуває принцип династичного князювання. Автор “Повісті” робить висновок, що єдність Київської держави залежить не від великих князів, а від церкви.

В цей же час була висунута й інша концепція. Її автором став перший київський митрополит Іларіон. Він був залежним від Візантії. В праці “Слово про закон і благодать” автор твердив, що закон роз'єднує народи, підносячи одних і принижуючи інших, свідчить про рабство людства. У закон Іларіон вкладає зміст вузьконаціональної норми, звичаю. Виходячи з цього, він протиставляє його євангельській істині, яка нероздільна з благодаттю, є її власним змістом. Закону чуже уявлення про вище благо – свободу, бо він повністю заглиблений в побут, земні пристрасті. Закон був власністю іудеїв, а благодать подарована всьому людству. Закон змінюється благодаттю, рабство – свободою. У цьому суть розвитку людської історії. Згідно Іларіона однопладдя служить опорою християнської віри, яка в свою чергу є

нероздільна з одновладністю. Іларіоном повністю володіла монархічна тенденція, в однокерованості він бачив гарант єдності і сили держави, її територіальної цілісності. А тому християнство повинно служити консолідації країни, стояти на охороні загальнодержавного централізму. Церква повинна служити державі і володарю. Іларіон виступив проти “візантизації” церкви на Русі.

Ідея єдиної держави міститься і в “Повчанні своїм дітям” Володимира Мономаха, яке даговано 1096 роком. “Повчання” – це насамперед настанови голові держави, князю. Володар повинен пам’ятати, що з владою зростає і відповідальність і що обов’язок володаря – завжди залишатися справедливим. Міра справедливості – знання, тому володар мусить уміти все, бо інакше він буде залежати від “сильних” і власних синів. Не правомірність, не прозоріння, а розум, знання роблять князя справедливим і мудрим. В “Повчанні” проходить червоною ниткою боротьба проти концепції “богоугодного володаря”. Володар повинен бути взірцем досконалості. Думки, викладені в “Повчанні”, мали значний вплив на пізніший розвиток політичної думки на Русі.

Цікавим є “Слово о полку Ігоревім” (1187), в якому основною ідеєю є ідея єдності Русі, централізація державної влади. “Слово” засуджує принцип уділів, вбачаючи в ньому джерело чвар і усобиць князів. Тут сформульовані певні засади зовнішньої політики – негативне ставлення до загарбницьких війн та походів і позитивне – захист рідної землі. Важливою рисою “Слова” є поєднання ідеї оновлення землі Руської, центральна ідея “Слова” – єдність усіх політичних суб’єктів давньої Русі саме напередодні іноземної навали.

Отже, початок української державності тісно пов’язаний з процесом формування державних структур Київської Русі. Соціально-економічний розвиток сприяв формуванню і укрупненню Київської держави, як і військова експансія. Введення християнства справило великий вплив на консолідацію Київської держави, на розвиток політичної думки Київської Русі значний вплив мали різні течії суспільно-політичної думки Візантії. Однією з центральних проблем Київської держави була проблема взаємовідносин світської і церковної влади.

2. Вершин могутності як в політичному, так і в духовному житті середньовічної Європи палство досягло у XIII ст. Тоді ж завершилось створення системи схоластики – католицької теології, орієнтованої на оправдання постулатів віри занепадом людського розуму. В цьому величезну роль відіграв домініканський монах, вчений-богослов *Фома Аквінський* (Аквінат) (1225–1274), твори якого вважалися енциклопедією офіційної церковної теології. У роботах “Про правління властителів” (1265–1266), “Сума теології” (1266–1274 рр.) і ін. він торкається питань політичних вчень, держави, законів, соціальних проблем.

Від Арістотеля Аквінат перейняв думку, що *людина по природі є “тварина, що спілкується і політична”*. В людях закладено намагання об’єднуватися і жити спільно, у державі, бо індивід сам по собі задовольнити свої потреби не може. По цій причині і виникають політичні спільності. Сама процедура створення держави подібна до процедури створення світу Богом. Функції людей у державі відповідають їх функціям при творенні держави. Діяльність монарха подібна до активності Бога. Перед тим як приступити до керівництва світом, Бог вносить у нього порядок і організованість. Так і монарх, насамперед організовує державу, а потім нею управляє.

Мета державності – “загальне благо”, забезпечення умов для досягнення *розумного* життя. На думку Аквінату, реалізація цієї мети передбачає збереження феодально-прошаркової ієрархії, привілейоване положення тих, яким надана влада, виключення із сфери політики землеробів, дрібних ремісників і торгівців, дотримання ними покори перед вищим прошарком – правителями.

По Аквінату, всяка влада від Бога. Однак правитель, який панує, порушуючи закони Бога і основи моралі, перевищує свою компетенцію, як втручається, наприклад, в сферу духовного життя людей або покладає на людей непомірні податки і перетворюється у тирана, такого народ може скинути. Однак, кінцеве вирішення питання про методи боротьби із тиранією належить церкві.

Він добре вивчав Арістотеля і мав уяву про політичні форми правління (перший переклав твори Арістотеля на латинську мову), але виділяє 2 форми монархічної держави – абсолютну монархію і монархію політичну. Він прихильник другої, бо тут дає місце великим феодалам (світським і духовним). Тут влада, за його думкою, не виходить за рамки закону.

Зако́ни поділяє на 2 види: *природні і людські (позитивні)*. Природні закони – це відображення вічного закону в людському розумінні, в свідомості думаючих істот. Природний закон передбачає намагання до самозбереження і продовження роду, зобов'язує шукати істину (Бога) і поважати людей. Призначення людських законів – силою і страхом заставляти людей обходити зло, однак, як відмічає Фома, ці закони можуть бути не однакові у різних народів.

Ці і інші вчення Фоми Аквінського були високо оцінені церквою (римокатолицькою), яка присвоїла йому звання “ангельського доктора”, у 1323 р. віднесла його до святих, а у 1879 р. папа Лев XIII оголосив його вчення “єдиною істиною філософії католицизму”. На сучасному етапі цілий ряд політологів далі модернізують вчення Аквінського.

3. У XVI ст. почався розклад феодалізму і викають капіталістичні відносини. Посилення феодальної експлуатації веде до піднесення селянського руху. Наступає епоха соціальних і політичних революцій, які розхитують (підвалини) феодальної політичної системи. Ідеологи молоді буржуазії розділяли невдоволення мас. Католицькому засиллю, яке продовжувало відмову від земних благ, вони проповідували земні радощі, могутність розуму і досвіду, вірили в творчі сили людини. Проблема людини, співвідношення особи і держави займали важливе місце в політичних вченнях нового часу. Це направлення суспільної думки отримало назву “гуманізму”. Воно також відоме як ідеологія Відродження. Критику церковних догм вони вели під пранором “Реформації”. Звичайно, в багатьох випадках вони виявляли недовір'я до ще не зміцнілої буржуазії і часто проявляли страх перед революційними настроями мас.

Видатним мислителем епохи Відродження, засновником нової буржуазної політичної науки був *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527). Протягом 14 років він займав високу посаду секретаря Флорентійської республіки. Після падіння республіки і встановлення тиранії Медичів він в опалі. Тоді зайнявся творчістю і написав знаменні твори: “Князь”, “Роздуми про першу декаду Тіта Лівія”, “Історія Флоренції” і ін.

Макіавеллі жив і творив під час зародження капіталізму, коли розпочалися великі географічні відкриття, переміщувалися торгові шляхи, розпадалися малі республіки і щоб полегшити своє життя, буржуазія домагається політичного об’єднання Італії. Виразником цих ідей – ідеї *централізованої національної держави* виступає Макіавеллі, із ненавистю виступає проти всього, що ослаблює державу і руйнує її цілісність.

У Макіавеллі знаходимо боязкі намагання відкрити закономірності суспільних явищ. Він говорить про вплив клімату на мораль людей, про закономірності змін державних форм, закликає до ретельного вивчення минулого для передбачення майбутнього. Він вперше говорить про *протилежність інтересів класів*, насамперед аристократії і народних мас, вказує, що їх необхідно вивчати і розумно використовувати у державних інтересах.

Для аристократії, вказує він, характерним є користолобство і потяг до влади. *А люди взагалі за своєю природою* “більше схильні до зла, ніж добра”. Люди не постійні, боягузливі, невдячні, брехливі, лицемірні, заздрісні, часто проявляють ненависть один до одного. При обмежених здібностях вони мають непомірні бажання. Люди, говорить він, завжди незадоволені теперішнім і хвалять старі часи. Макіавеллі радить політику це враховувати. Метою держави має бути забезпечення “блага свободи”, які “полягають в тому, що кожен може вільно і без боязні користуватись своїм майном, не боячись за честь жінок, дочок і за свою безпеку”.

Дотримання цих вимог забезпечить благо і розквіт країни, писав він, котрі дотримуються принципів свободи “домагаються величезних успіхів...”

Багатства, які створюються землеробами і промисловістю, зростають в достатку. Кожний із бажанням намагається отримати і примножити надбання, яким має надію вільно скористатися”.

Макіавеллі розрізняє 2 основні форми держави: монархію і республіку. При цьому найкращою вважає таку республіку, де у владі приймають участь представники народу і представники знаті, а голова уряду – виборна посада. У республіці має бути міське самоуправління, але під контролем народу.

Як прибічник державної могутності, Макіавеллі не зупиняється у засобах досягнення мети. Вважає можливим користуватисялюбими, в т.ч. і безпечними шляхами, які суперечать моралі. Рекомендус правителю бути безжалісним і віроломним, суворим і жорстоким, діяти на підлеглих страхом. Правитель не мусить рахуватись із своїми обіцянками. Правитель має бути хоробрішим за лева і хитрішим лисиці, бо “треба бути лисицею, щоб розглядіти змій, і левом, щоб розправитись із вовками”. Саме головне, домогтися недоторканості приватної власності.

Таким чином, мета, яку ставив перед собою Макіавеллі, на той час була прогресивною – домогтися міцної централізованої держави, однак він був нерозбірливим у рекомендаціях засобів досягнення мети. Не випадково у листі до товарища він писав, що “любить батьківщину більше, ніж душу”. Це була революція в політичній думці. Така двояка політика і сьогодні називається макіавеллізмом.

4. У XVI–XVII ст. поряд із політичними ідеями, які підтримували буржуазний лад, виникають політичні вчення, які заперечують цей лад, бачають його пороки. Це – вчення *утопічного соціалізму*, висунуті передовими мислителями того часу Т.Мюнцером, Т.Мором і Т.Кампанеллою.

Томас Мюнцер (б.1490–1525) повів боротьбу проти всяких експлуататорських порядків, соціальної нерівності, влади князів.

Соціальні і політичні ідеї найбільш визначено викладені у “12-и статтях” і “Статійному листі”. У першій праці говориться про необхідність виборності і змінності духовних осіб общинами, про відміну кріпосного права,

про зменшення податків, оброків і панщини, про ліквідацію свавілля в управлінні і судах і т.д.

У “Статійному листі” говориться, про крайню бідність народу, яку більше терпіти не можливо. Всім селянським общинам необхідно об’єднатися у “християнський союз і братство», спільно ліквідувати труднощі, які створюються панами. У цих союзах встановити справедливий лад. Його принципом має бути “загальна користь”.

Т.Мюнцер був реалістом і в деталях не передбачав державний лад, принципи управління. Але класово-економічні і політичні відносини ще не визріли на той час, щоб його ідеї могли втілитись у життя.

Політичні погляди утопістів Т.Мора і Т.Кампанелли, виражаючи ідеї пролетарських елементів, які зароджувалися, протистояли політичним ідеологам експлуататорських класів. Критика і заперечення суспільного ладу, заснованого на приватній власності і обґрунтування переваг ладу, заснованого на спільності майна, не могли привести і до нових поглядів на державу.

Т.Мор (1478-1535) у відомому творі “Утопія” (1516) піддав критиці існуючий в Англії суспільний і політичний лад. Мор мріяв про суспільство, де нема багатих і бідних, а між людьми панує мир і згода. Він мріяв про широкий демократичний лад, виборність і змінюваність керівників, відповідальність перед народом, рівноправність і вільнодумство, тобто все, що, за його думкою, означало *розумний порядок*.

Для Мора характерне: заперечення приватної власності, ствердження тих чи інших форм суспільного виробництва разом із загальним обов’язком працювати, суворе обмеження часу робочого дня і використання вільного часу для розвитку особистості і поєднання сільськогосподарської праці із ремеслом і розподіл готової продукції із громадських складів, відсутність грошей.

У *Томазо Кампанелли* (1568-1639) в його праці “Місто Сонця” можна спостерігати ідею можливості наукового управління суспільством, споживання, як і виробництва, носить суспільний характер, робочий день

скорочено до 4 годин. Велике значення надає трудовому вихованню людей, розвитку науки і техніки. У місті Сонця встановлено рівність чоловіків і жінок, має місце демократична організація державної влади. Посадові особи розподіляються між людьми у залежності від здібностей і їх розвитку. Звичайно, у поглядах Т. Кампанелли на суспільні відносини багато наївного і утопічного.

У працях ранніх утопістів Т. Мюнцера, Т. Мора і Т. Кампанелли не говориться про шляхи перетворення існуючого суспільно-політичного ладу в ідеальний. А цього і вимагати від них не можна було.

Але у поглядах слід розрізняти 2 сторони: раціональну і фантастичну. Ранній утопічний соціалізм неоднозначний. В одних умовах слід ототожнювати утопічний соціалізм із соціальною утопією.

Тема 5. РАЦІОНАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИКИ В ПРАЦЯХ ПРОСВІТНИКІВ

План

1. Трактатування політики в працях французьких просвітників.
2. Основні ідеї представників утопічної теорії XVIII ст.
3. Конституція П. Орлика.
4. Українські просвітники про суспільство і державу.

Основні поняття:

“освічена” монархія, громадянська свобода, суспільний договір, генеральна рада старійшин, протекторат, стадії розвитку суспільства, гармонія громадянина, принципи обмеження влади монарха, суд присяжних.

Література:

- Себайн Д., Торсон Т. Історія політичної думки. – К., 1997. – С.481-529.
- Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Становлення і розвиток політичної думки в Україні. – Ужгород, 1995. – С.19-30.
- Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Історія української державності. – Ужгород, 1996. – С.57-69.
- Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1993. – С.61-66.
- Швидак О. Політологія. – К., 1997. – С.33-34.
- Основи політологічної науки / За ред. Б.Кухти. – Львів, 1966.-Ч.1. – С.83-91, 96-100, 132-134, 198-200, 205-209.

1. Політичні доктрини, які ідейно підготували ранні буржуазні революції, в умовах передреволюційної Франції отримали широке розповсюдження і розвиток. Принципи свободи і рівності в нових умовах, на французькому ґрунті, перетворилися в розгорнуті політичні вчення. Велика епоха породила великих мислителів.

Проти феодалізму виступив непривілейований, третій прошарок, який був за своїм складом неоднорідний. Пролетаріат ще був нерозвинутий і не встигли проявитися гострі протиріччя між робітничим класом і буржуазією.

а остання могла тоді виступати досить революційно. Це знайшло своє відображення в політичних вченнях французьких просвітителів, насамперед Вольтера, Монтеск'є, французьких матеріалістів, російських просвітителів С.Е.Десницького, Н.І.Новикова, Д.Я.Полєнова, Н.І.Третякова, Д.І.Фонвізіна.

Видатним діячем французького просвітництва був *Вольтер* (1694–1778) (дійсне ім'я письменника – Франсуа–Марі Арус), який виражав інтереси тої частини буржуазії, яка надіялася на перетворення суспільства шляхом реформ зверху. Звідси половинчастість його вимог, компроміс із монархією, ідеалізація “освіченої” монархії.

Вольтер у працях “Досвід загальної історії: про мораль і дух народів”, “Філософські зошити”, “Кандид”, “Оптимізм” пише, що соціальне зло коріниться у відсутності освіти і неучтві, які намагаються зберегти церкви. Головне завдання він бачить у боротьбі із засиллям церкви і висуває лозунг “Роздавіть гадину!”.

Вольтер виступав проти несправедливих, загарбницьких війн, які, як він говорив, приносять більше лиха, ніж чума. Людство повинно користуватися природними законами, законами розуму, які людству дає природа.

Другим ідеологом буржуазії, яка йшла до влади, був *Шарль Луї Монтеск'є* (1689–1755), який у “Персидських листах”, “Про дух законів”, надав нищівній критиці абсолютистський режим у Франції, із симпатією говорить про республіканську форму правління, відмічає, що характер законів тієї чи іншої держави залежить від географічного середовища: клімату, ґрунту, рельєфу місцевості, величини території і т.д.

Ідея політичної свободи у Ш.Монтеск'є зв'язана із громадянською свободою, яка полягає у безпеці громадян, у їх переконаності у безпеці. Цього можна досягти, якщо влада ділиться на законодавчу, виконавчу і судову, але всі 3 ступені “могли б взаємно стримувати один одного”. Монтеск'є закликав до створення народного представництва, що обмежувало б владу монарха. Політична свобода по Монтеск'є сприяє розвитку економіки, промисловості і торгівлі. Він відстоював ідеї свободи слова, друку, совісті.

Його ідеї мали величезний вплив на дальший розвиток прогресивної ідеології у світі.

Розвиток прогресивних ідей напередодні революції пов'язують із іменами французьких матеріалістів *Д.Дідро*, *П.Гольбах*, *К.Гельвеція*, *Ж.Ж.Руссо*.

Викриваючи істинне обличчя державних закладів феодалізму і відповідну їх ідеологію, вони говорили про “розумні” інститути, які б виражали інтереси всього суспільства. Проголошувана ними теорія “інтересів”, підкреслювала необхідність рівності розумових здібностей людей, схильних до добра.

Д.Дідро (1713–1784), який стояв на чолі цих енциклопедистів, наголошував, зокрема, що нема абсолютно досконалих форм правління, бо все знаходиться у розвитку. Кращою є та форма, яка забезпечує більш спокійне і тривале правління. А для цього громадські посади повинні заміщуватися за *конкурсом*; має бути відкритий доступ до найвищих посад гідних. Але народним представником, по Дідро, може бути тільки великий власник. Не допускав дуже великої власності, як і крайньої бідності. Боротьбу із деспотизмом мислитель вважав оправданою, а право на опір тиранів – законним. Тут він проявив непослідовність.

Жан Жак Руссо (1712–1778), зокрема у своїй праці “Про суспільний договір...”, наголошує, а це вперше у людській історії, що погодженість, згода людей є основою всякої законної влади. Виразом їх є *суспільний договір*. Цей договір зводиться до того, що кожна людина віддає свою особистість під вище керівництво суспільної волі і тим самим стає її учасником. Суверенітет, таким чином, належить народу. Якщо природна свобода обмежена силами окремого індивіда, то громадянська свобода, яка виникла, обмежена загальною волею, суверенна. Люди стають рівними в силу згоди.

Близькі до Ж.Ж.Руссо погляди розвивав мислитель *П.А.Гольбах* (1723–1789). Він наголошував, що людина є продукт соціального середовища, в якому вирішальна роль належить не виробничій діяльності людей, а їх ідеології:

“Думки правлять світом” (праця “Система природи”). До основних природних прав Гольбах відносить свободу, власність, безпеку. Розглядаючи демократію, аристократію і монархію, до перших двох відноситься негативно, надаючи перевагу обмеженій монархії, в якій є народне представництво.

К.А.Гельвецій (1715-1771) в працях “Про людину, її розумові здібності і її виховання” та “Про розум” обгрунтував ідею політичної свободи, рівності всіх перед законом. Він розробляє ідею про роль середовища, що її оточує: “Люди не народжуються, а стають тими, хто вони є”. Говорячи про дві форми держави: хорошу і погану, як ідеал висуває федеративну республіку, яка складається із 30 провінцій чи республік з рівною територією і які управляються на основі однакових законів. Кожна республіка має свій виборчий уряд, на чолі федерації – верховна рада, складена з чотирьох депутатів з кожної республіки. Цей орган відає політичними справами, питаннями ведення війни тощо.

Хоча суспільно-політичні погляди просвітителів відрізняються багатьма гранями, але вони різко критикували феодальну державу, їх мораль і звичаї. Вони не виступали проти приватної власності. Вони пропагували природжену рівність людей, віротерпимість, вважали, що держава повинна мати мінімальний вплив на особу. В їх ідеях відобразилося прагнення до демократії, як форми правління. Всі свої надії в перебудові феодального суспільства вони покладали на долю розуму.

2. У круговерть політичних подій у Франції було втягнуто і 3-ій прошарок, насамперед низи – ремісників, селян і міський пролетаріат. І не випадково, що положення народу було у центрі уваги просвітителів. Однак багато із них не довіряли масам, не розуміли до кінця їх потреби і біди.

Захисту їх інтересів були присвячені праці представників утопічної теорії XVII ст. **Жана Мельє** (1664–1733), **Мореллі**, **Габрієля Бонко де Маблі** (1709–1785), **Бабефа**. Вони виступили із вимогами рівності у соціальних відносинах людей, необхідності ліквідації класової різниці, перетворенні всіх соціально-економічних основ існуючого ладу. Аскетичний, суворий,

спартанський комунізм, який заперечував всяку насолоду життям, був першим проявом їх вчення.

Ранні Утопісти все більш рішуче поривали із християнською традицією. Серед тих напастей, які панували у світі, поряд із монархією і приватною власністю, Мельє, називав і релігію. Комунізм, атеїзм, народна революція у Мельє зливаються воедино. Саме йому належить лозунг: “Пригнічені, об’єднуйтесь!”

Ідеї і методи боротьби, які пропонував Мельє, мали вплив і на *Бабефа* (1760–1797), який розглядав людську історію, як війну між плебеями і патриціями, багатими і бідними. Експлуатацію народних мас Бабеф оголошував неминучим наслідком панування приватної власності, а революційний переворот і диктатуру трудящих вважав необхідною умовою звільнення пригнічених. Бабеф вимагав від звільненого народу експропріації майна у ворогів революції, конфіскації у багатів продуктів, позбавлення прав громадянства у контрреволюціонерів. Політичною формою народної диктатори Бабеф назвав “республіку рівних”.

Політична помилка Бабефа полягає в тому, що він покладав надії на тактику змови. Однак його ідеї революційного повалення панування експлуататорських класів зіграли певну роль у теорії революційної боротьби.

3. В Україні питаннями державотворення в цей період займався *Пилип Орлик*, гетьман в екзилі з 1710 р. Він продовжив благородну справу Івана Мазепи. П.Орлик робив все від нього залежне, щоб справа незалежної України знаходилася в центрі уваги європейських держав. Автор статті “Орлик у Швеції” Альфред Єнсен відзначав, що послідовник Мазепи написав “35 листів до королівського правительства, 33 листи до барона Густава Генрика Міллерна, радника закордонної експедиції з 1711–1718 рр., далі 5 листів до такого ж радника Кастана Фейта... і 10 листів до різних членів ради Ц.Юлленборга і Д.Н. фон Гепкена”. Всі вони написані в 1711–1741 роках і свідчать за словами А.Єнсена, про те, що “який фантастичний оптимізм надихав до самого кінця Орлика, гетьмана війська Запорозького”.

Пилип Орлик залишив після себе кілька книг: “Алکید Російський” (1692), “Гіппомен Сармацький” (1698), “Вивід прав України” (1712). Однак достатньо однієї його Конституції, щоб ім’я Пилипа Орлика навіки ввійшло до української історії.

Відомий дослідник першої української Конституції О.Пріцак відзначав: “Як і польська конституція 3 травня 1791 р. Конституція гетьмана Пилипа Орлика була схвалена у часи боротьби за незалежність: польська конституція постала поміж першим (1772) та другим (1793) поділами Польщі, що в той час не обіймала усіх польських територій. Влада гетьмана П.Орлика поширювалася на Правобережну Україну, що тоді була під зверхністю Туреччини, союзниці Карла XII. Обидві конституції діяли досить короткий час: польська – у 1791-1795 роках (до третього, кінцевого, поділу Польщі), а українська – у 1710-1714 рр. Однак це не применшує значення цих унікальних документів. День 3-го травня й по сьогодні святкується у Польщі як національне свято. Час, щоб і 5 квітня в Україні набуло такого ж відзначення”.

Український історик Василь Різниченко у своїй праці “Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його жите і діяльність”, яка була видана в 1918 р., з нагоди роковин з часу його смерті, зробив детальний аналіз цього важливого історико-правового документа. Наведемо тільки окремі статті (всього їх було 16). В першій з них говориться, що після визволення України з-під “невільного ярма московського” гетьман має і повинний визнати православну віру за пануючу. В наступних статтях говориться про кордони України і внутрішній устрій. Згідно них Україна є самостійною, ні від кого незалежною державою під протекторатом короля Швеції і його нащадків, які зобов’язуються її обороняти і не дозволяють нікому порушувати її свободи.

Згідно Орликової Конституції гетьман не був самодержавним правителем. В країні мала діяти Генеральна Рада, яка збиратиметься тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову. Гетьман у свою чергу повинен піклуватися, “щоби людям військовим і посполитим збиточні не чинилися тяжесті... і здирства. Всі урядовці повинні бути обрані “вольними голосами”, і гетьман не має права когось настановляти своєю власною волею.

Частина статей була присвячена заходам, які торкалися виключно інтересів запорізького козацтва, розвитку міст тощо. Пилип Орлик був глибоко переконаний, що Росія несе велике зло не тільки Україні, але й усій Європі. У “Виводі прав України” – політичному меморіалі гетьмана, П. Орлик відзначає: “Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи”.

До останніх днів свого життя Орлик не втрачав надію на визволення України. Помер 24 травня 1742 р. десь у тодішніх володіннях Туреччини, проживши бурхливих сімдесят літ.

Конституція 1710 р. – це визначний український народнополітичний документ. Ідеї, висловлені в ньому, є наслідком майже тисячолітнього політичного розвитку України, свідченням високого розвитку самосвідомості нації, рівня її політичної культури, творчого потенціалу.

Необхідно погодитися з твердженням сучасних дослідників, що конституцію було “складено з цілковитою певністю в швидкому поверненні на батьківщину, де вона буде мати юридичну силу для всієї України. Тому в момент укладення Конституція уявлялась цілковитою реальністю, а не просто теоретичним проєктом, яким стала пізніше, коли повернення в Україну її укладачів стало неможливим. Цей документ цікавий не лише як вираження устремління козацької старшини, але і як один із перших конституційних актів в історії Європи, який обґрунтовує можливість існування парламентарної демократичної республіки”.

4. Широкого розповсюдження набувають *ідеї Просвітництва на Україні у XVIII ст.* Активними творцями ідеології Просвітництва були *С.Десницький, Л.Козельський, В.Каразін, П.Лодій* та ін. У складний час першої та на початку другої половини XIX ст. пропагандистами ідей просвітництва на Закарпатті були будителі *О.Духнович, О.Павлович, Ю.Ставровський-Попрадов* і ін. Звичайно на всіх них чималий вплив мали

західноєвропейські просвітники, але вони врахували деякі специфічні суспільно-політичні проблеми Росії, та і Україна була поділена між трьома державами. Це і знайшло своє відображення в їх політичних вченнях.

Необхідно також врахувати, що раніше у науковій літературі певних діячів називали українськими, а інших російськими просвітниками. Одні з них більшу частину життя прожили в Росії (С.Ю.Десницький і тому його відносили до російських просвітників), інші (В.В.Капніст, В.Н.Каразін) – на Україні. Але ні С.Ю.Десницький, ні Я.П.Козельський, ні П.Д.Лодій не поривали зв'язків з вітчизною. Так, у 1768 р. у Києво-Могилянській Академії була заснована бібліотека, її випускники Я.П.Козельський, Г.В.Козицький, В.Г.Рубан прислали книги (праці А.Вольтера, Ш.Монтеск'є, Е.Роттердамського і А.Третьякова, Д.С.Анічкова і ін.).

Просвітників займало чимало проблем, серед них осмислення історії (і навпаки). С.Ю.Десницький стверджував, що людство розвивається поступово і проходить у своєму розвитку чотири стадії (Ж.Ж.Руссо наголошував на 3 стадіях і трохи інші). Перша, по С.Ю.Десницькому, коли люди вели бродячий спосіб життя, займалися звіроловством і збором готових продуктів природи; друга, коли живуть люди скотарством, або пастуший; третя – хліборобна; четверта – остання – комерційна (чи не співзвучно це сьогодні, коли говорять про ринкове суспільство?). Комерційний стан оголошувався вищою формою суспільного життя. Тут бачимо (у комерційному способі і приватну власність) буржуазні підвалини його поглядів.

До вирішення питання про походження власності С.Десницький підходить історично. Подібно до Ж.Ж.Руссо, він вказував, що приватна власність не існувала вічно, на ранніх етапах вона була відсутня, з'явилася пізніше; спочатку виникла рухома, а потім нерухома власність. Приватну власність вважав священною і недоторканою. Це прогресивна думка цього часу і була направлена проти феодалізму, коли вважалася основною кріпосна власність.

Перехід від феодалізму до буржуазного суспільства вимагав необхідності утвердження “юридичного світогляду”, тобто права, закону як

юридичної гармонії громадянина, визначення його свобод, рівності та власності, взаємовідповідальність держави і проголошення феодально-кріпосних засад несправедливими, що суперечать нормам права, є прогресивною думкою. Щоб обґрунтувати юридичний світогляд, українські просвітники розвинули ідею “природного права”, висунули тезу про те, що з вкладених природою у людину законів її життєдіяльності (Я.Козельський), повинні виходити закони суспільства: як на дереві від коріння гілки повинні вирости закони суспільства. Правове вчення і мораль, на їх думку, – основні важелі перетворення людини і суспільства. Фактично вони етику наповнили політикою, а політику – етикою. В.Винський заявив, що всі науки, навіть астрономія “тільки розкіш для розуму людського, одна мораль та політика йому необхідні”.

Складну суперечливість між “природним станом” людини і її суспільним станом просвітники пропонували вирішити по-різному. Ж.Ж.Руссо закликав до повернення до природи, Д.Дідро – до розумного примирення соціального з природним, українські просвітники, зокрема Я.Козельський, наголошували, що натуральне благополуччя минуло, відстоював ідею прогресивності та непохитності “природного стану”.

Ідеал нового суспільства вони зводили на основі ідей свободи і рівності. Вони ідею свободи виводили з вимог часу. Адже за умов феодалізму ідея свободи була канонізована традицією, суворо обмежена і канонізована, а нове суспільство вимагало вільного волевиявлення особи на основі раціонального осмислення дійсності. Тому закарпатець за походженням П.Лодій наголошував, що громадянська свобода – це “наведення розуму, самовільне визначення самого себе у діянні... Громадянська свобода є незалежність від влади законодавчої у здійсненні таких дій, які сприяють досягненню власної своєї цілі й приватного свого блага, якщо тільки оте здійснення дій не противне цілі держави”. Отже свобода – це вільна конкуренція приватних інтересів, які вкладаються в суспільні інтереси, не суперечать їм.

Автором однієї з ранніх і найбільш розробленої програми перебудови державного ладу в Росії був С.Ю.Десницький. Не обмежуючи серйозно владу монарха у здійсненні законодавчої влади (обмеження на той час було і неможливим – 1768 р.) він у свій проект вносить ряд положень, покликаних розширити і зміцнити орган народного представництва – сенат. Пропонував склад сенату 600-800 чол., але не більше. Висувати кандидатом у сенатори “можна безперечно дозволити усякому, хто тільки у змозі... жити своїм коштом”, тобто без оплати від держави за депутатство (актуальність питання кількості і оплати на сьогодні). Всі сенатори рівні у правах і повинні відстоювати загальнонародні інтереси. Обиратися сенатори повинні із землевласників, ремісників, купців, інтелігенції, духовенства, які б відстоювали загальнолюдські інтереси.

Сенат, на думку просвітників, повинен приймати закони, які спрямовані на досягнення загального блага. Їх особливо не хвилювала форма державного правління – монархія, республіка чи самодержавство, лише щоб був розумний законний правитель. До форми правління їх погляди дещо розходилися. Я.Козельський, в основному, був прихильником республіки (“при республіканському правлінні загальна вигода є базисом усіх людських добродетей та законодавства”), але можлива і монархія, яка заснована на законах; С.Десницький вимагав серйозного обмеження влади монарха; В.Каразін за монархію, керовану обов’язковими законами, де б всі могли “насолоджуватися цілком життям” і т.д.

Просвітники вимагали докорінних змін у судовій владі, наполягаючи на незалежності і незмінності суддів, створення суду присяжних, рівності всіх громадян суспільства перед кримінальним судом, впровадження місцевого самоуправління. Особливу увагу звертали просвітники на проблеми твердого законодавства. Вони прагнули утвердити замість свавілля й забаганок привілейованих, загальнообов’язкові правові засади для всіх. Адже повновладне чиновництво у цей період торгувало правдою, чинами, посадами (хабар брали навіть за приведення до присяги. Наприклад, все це відображено

у комедії В.В.Капніста «Ябеда», прем'єра якої відбулася у 1798 р.).

Одне із важливіших питань, яке розглядали українські просвітники, була проблема співвідношення егоїзму і “розумного егоїзму”. Звичайно, що у природному стані, особливо у дитинстві і юності, людина є індивідуалістом, егоїстом, увійшовши у громадянське суспільство, людина обмежує свій природний егоїзм в інтересах добра, розвитку. Проблема полягає в поєднанні природного та суспільного начал. Такою єдністю є добродетель. Я.Козельський наголошує, що добродетель він вважає “вище усіх інших якостей... Я побачив у ній безприкладну красу й неоціненну користь...”. Вся проблема полягає в тому, вказує Я.Козельський, щоб досягти добродетельності у масштабі усього суспільства, щоб особиста вигода особи поєднувалася із загальною вигодою усіх.

Важливе місце у соціально-політичній програмі просвітників займала проблема кріпацтва. Указ від 3 травня 1783 року юридично закріпив кріпацтво на Лівобережній і Слобідській Україні. У цей рік О.М.Радищев пише оду “Вольность”, а В.Капніст “Оду на рабство”. Вони проголосили гасло негайного знищення, ліквідації кріпацтва.

Пропагандистами ідей просвітництва на Закарпатті були будителі О.Павлович, А.Крालицький, О.Митрак, Ю.Ставровський-Попрадов, І.Сільвай, І.Раковський. Чільне місце серед цієї когорти займає О.В.Духнович – поет, драматург, автор підручників, видавець збірників і календарів, організатор товариств тощо. Звичайно, його суспільно-політичні погляди пройшли певну еволюцію, але серед основних можна відзначити, що О.Духнович ніде прямо не говорить про форми державного правління, не називаючи себе прихильником ні монархічної, ні республіканської форм (як і Я.Козельський, С.Десницький і ін.), але виступав проти збереження “старих феодальних порядків”. Головне в політичному устрої було для нього, щоб його очолював моральний авторитет. Він повторює думку Платона, що неподобства в державі мають місце із-за відсутності знань, мудрості у людей, які правлять. Щоб цього не було, вимагав, згідно вчення Конфуція, необхідність морального вдосконалення як загальний обов'язок.

Закарпатський будитель був прихильником конфедеративного типу державного устрою, а не федеративного, із вимогою висунення на керівні посади осіб корінної національності. В “Записці” від 1861 р. пише: “Ми також не желаем сепаратизма, и желаем конфедеративное дружество, но хотим и того, чтоб наша интеллигенция не токмо к церкви прикована была, но чтоб в русских округах й русские чиновники были”.

Не до кінця розуміючи суспільно-класову природу сучасного йому суспільства, О.Духнович ділить його на соціальні категорії, але за морально-психологічною ознакою, в залежності від їх “внутреннего состояния”. Перші дві категорії “благопочитаемые” і “мудрые”, тобто освічені, а про інші, за його визначенням, – “нечестивые”, “дураки” і “безумные” – тобто неосвічені. Звичайно, це наслідок впливу ідей французьких просвітителів та вимога освіти населення, яка “поведе вперед у всьому”.

О.Духнович критикує поведінку тієї частини інтелігенції та духовенства, яка не була зацікавлена у забезпеченні політичних прав народу, в покращенні його соціально-економічного життя, у підвищенні його освітнього і культурного рівня. Характеризуючи цю інтелігенцію, пише: “Они получили злодеяния мзду уже тем, что весь народ их ненавидит, а злобная совесть грызет их черное сердце”.

Для поліпшення життєвого рівня простого населення, відстоювання його інтересів О.Духнович, як і інші українські просвітителі, вимагав обрання з їхнього середовища депутатів до парламенту. Виходив з того, що “близша мне сорочка, как гуinea; хотя бо и моя сорочка грубая есть, но вся она моя власна есть”. Він засуджує тих, котрі сприяли обранню депутатами ренегатів, які не допомагали народові, а навпаки – сприяли їх неосвіченості і відсталості. Головне – не дати змогу таким бути обраним до парламенту.

Будитель Закарпаття відстоював принципи соціальної рівності, бо “не каждый равным способом сие употреблять может”. Щоб це впровадити в життя, інтуїтивно вимагав впровадження правової держави, де всі перед законом рівні. “Закон есть всеобщее благо, – но только для слабых, и нужных

– что сильным повертают закон, поглумясь тому коль он не в их пользу бывает”. За півстоліття скоріше від американського поета Лоуела, який відзначив, що тільки глупці і покійники ніколи не міняють своїх думок, О.Духнович вимагав, що закони повинні вчасно мінятися, пристосовуючись до життя. “Как путь хорошо строенный без поправки показитися; так и законы хотя как хороши, если временам не приспособляются, погубляются” тощо.

Звичайно, О.Духнович проявляє певну непослідовність у ставленні до питання про літературну мову закарпатських українців, не розібрався у справжній сутності російського царизму, особливо у придушенні угорської революції, стояв в основному на русофільських позиціях. Спадщина О.Духновича оцінюється не адекватно різними політичними течіями, але головне, що він пробуджував національну свідомість, боровся за соціальне і національне визволення, розвиток освіти і культури.

Видатним просвітником був закарпатець за походженням М.А.Балудянський, який навчався і закінчив Віденський університет, працював професором політичних наук Петербурзького педагогічного інституту, на базі якого згодом було створено університет. Першим його ректором був М.А.Балудянський. Після судового процесу за вільнодумство над деякими викладачами університету, він був звільнений з посади ректора, залишивши університет, перейшов на державну роботу.

М.А.Балудянський у своїх роботах “Національне багатство”, “Про розподілення і оборот багатства”, “Про викладання державних законів” притримується ідеї природного права в дусі голландського вченого Гуго Гроція. Людське суспільство, на його думку, своїм головним елементом має розумну і суспільну природу людини. Політична ж форма суспільства залежить від реальних умов, у яких це суспільство знаходиться. Ось чому раціоналізм в державному праві і управлінні має свою межу, переступити яку безкарно неможливо. Радикальні метафізичні наслідки з доктрини природного права він засуджує. Історично в кожній державі застосування принципів права залежить від рівня розвитку суспільства, яке буде їх сприймати.

Політичний ідеал М.А.Балудянського – конституційна монархія, але монархічне правління повинно обмежуватися конституцією і базуватися на законах. В роботі “Роздуми про проект органів урядового Сенату”, М.Балудянський проектує крім судового і урядового Сенат законотворчий. На його думку, жоден закон, податок не може мати місце без обговорення в законотворчому Сенаті і затвердження їх імператором. Спроектований ним законодавчий Сенат складається з палати сенаторів і палати представників. Верхня палата по своєму складу є аристократичною (принципи крові, імперські сановники, єпископи і т.д.). депутати нижчої палати вибираються від губернського дворянства, великих міст, Академії наук, університетів і т.д. Таким чином, симпатії М.Балудянського на боці англійського парламентського ладу.

М.Балудянський послідовний прихильник чіткого розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову. Там, де урядова влада може наказувати суддям судити так чи інакше, переглядати вироки, там володар не закон, а свавілля, наполягаючи на повному відокремленні урядової і судової влади, приводячи приклади із стародавньої Греції і Риму, досвіду країн Європи.

Відаючи свої симпатії державному устрою Англії, М.Балудянський прекрасно розумів, що Росія далеко не Англія. Реформою одних тільки вищих органів влади, на зразок Англії, практично нічого досягти не можна. Необхідна поряд з реформою вищих органів влади реформа на місцях. В записках “Про стан вищих урядових місць і засобах їх перебудови” та “Роздумах про органи влади губерній” теоретично розробляє механізм управління на місцях.

Велику увагу у своїх працях М.Балудянський приділяв селянському питанню. Ідеї про шляхи його вирішення він виклав у “Системі М.А.Балудянського”. Відправним моментом його реформаторських задумів було негативне ставлення до кріпосницького ладу і вимога його ліквідації.

Розглядаючи політико-правові погляди М.Балудянського, можна побачити, як передова політична теорія Західної Європи, переломлюючись через світогляд українських мислителів, поширюється в Росії і на Україні, набуваючи при цьому національної специфіки.

Просвітницька думка в цілій Україні у XVIII ст. розвивалася в руслі вимог суспільно-політичного життя, його специфічних особливостей у різних регіонах, осмислювала найгостріші проблеми і накреслювала шлях їх вирішення. Найважливішим було утвердження "юридичного світогляду" в центрі якого стала людина з її потребами .

Отже, ми бачимо, що у XVIII ст. напередодні буржуазної революції мали місце різні соціально-політичні погляди. Ідеї утопістів відрізнялись від просвітителів, вони говорили про інший шлях встановлення нової політичної влади і про соціально-політичний устрій нового ладу.

Тема 6. ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НОВОЇ ДОБИ

План

1. Систематизоване обґрунтування лібералізму І.Канта.
2. Картини ідеальної держави І.Фіхте.
3. Г.Гегель про громадянське суспільство.
4. Критичний та революційно-демократичний утопічний соціалізм.
5. Буржуазний матеріалізм-утилітаризм ХІХ ст. (Б.Констан, І.Бентам).
6. Теорія позитивізму (О.Конт, Г.Спенсер).
7. Українська політична думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Основні поняття:

лібералізм, правова держава, авторитет народу, громадянське суспільство, "розумний" лад, право людини на працю, фаланги, "кооперативний соціалізм", творчі сили народу, адміністративно-територіальна одиниця, місцеве самоуправління, хліборобська монархія, національна воля.

Література:

- Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1993. – С.61-66, 108-135.
- Основи політології / За ред. Ф.Кирилюка. – К., 1995. – С.31-42, 82-88.
- Методичні матеріали з курсу політології. – Ужгород, 1990. – С.23-33.
- Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Становлення і розвиток політичної думки в Україні. – Ужгород, 1995. – С.30-42.
- Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Історія української державності. – Ужгород, 1996. – С.70-85.
- Основи політичної науки / За ред. Б.Кухти. – Львів, 1996. – Ч.І. – С.205-215.

Під впливом Великої Французької буржуазної революції в соціально-політичному кліматі Німеччини відбулися кардинальні зміни. Пройшли селянські хвилювання у Бадені, Саксонії, Пфальці. Міське населення проявляло невдоволення своїм положенням. Народні маси і передові представники німецької культури вітали революційні події у Франції. А в Німеччині чекали вирішення 3 проблем:

- створення національної єдності,
- демократизація суспільного ладу,
- відміна кріпосництва.

Серед мислителів Німеччини в цей період виділяються 3 величезні постаті:

- Імануїл *Кант* (1724–1804),
- Іоган-Готліб *Фіхте* (1762–1814),
- Георг *Гегель* (1770–1831).

1. Професор філософії Кенігсберзького університету *I.Кант* був у Німеччині першим, хто приступив до систематизованого обґрунтування *лібералізму* – ідейної платформи буржуазії, яка виділялася із конгломерату третього прошарку, усвідомлювала своє місце у суспільстві і претендувала на економічну і політичну свободу. Політичні погляди містяться у працях: “Ідеї загальної історії із космополітичної точки зору”, “До вічного миру”, “Метафізичні початки вчення про право”.

Наріжні принципи соціальних поглядів Канта: кожна особа володіє досконалою гідністю, достойністю, абсолютною цінністю; особа не є зброєю здійснення яких би то не було планів, навіть благородних планів загального добробуту. Людина – суб’єкт моральної свідомості, яка в корні відрізняється від навколишньої природи, – у своїй поведінці повинна керуватися веліннями морального закону. Закон – це апроірен, який не піддається впливові ніяких зовнішніх обставин і тому безумовний. Кант називає його “категоричним імперативом”, намагаючись тим самим підкреслити абстрактно-обов’язковий і формальний характер даного наказу, розпорядження, припису. “Поступай так, – вказує Кант, – щоб максимум твоєї поведінки міг бути разом із принципом загального законодавства”. Іншими словами, поступай так, щоб ти відносився до людства, як до мети, і ніколи як до засобу. А це можливо, коли індивіди в стані вільно можуть слідувати голосу “практичного розуму”. “Практичним розумом” охоплювалася сфера етики, так і сфера права. Тому не можна говорити неправду, посягати на чужу власність, у відчай і біді кінчати

життя самогубством, так як необхідно уявити собі наслідки таких вчинків, якщо вони стануть правилами загальної поведінки.

Людина, по вченню Канта, належить до двох світів. Як суть емпірична вона знаходиться в світі явищ, тому вона підпорядкована закону причинності. В той же час, вона є "річчю в собі". Тут вона вільна і підпорядкована закону свободи. Тут у Канта протиріччя, на яке не міг дати відповідь.

Люди між собою, по Канту, заключають "суспільний договір", але морально повноцінні люди. Тому державній владі забороняється поводитись із ними, як із істотами, які не дають моральних законів і не можуть вибрати правильну лінію поведінки. Свобода в рамках держави передбачає і свободу критики.

Він перший ставить питання про участь народу в установленні правопорядку шляхом прийняття конституції, як також про суверенітет народу, але побоювався того, як би із цього положення не були зроблені крайні, радикальні праві висновки. Тому він пропонує накласти вето на право народу обговорювати питання про походження влади, про характер законів, які видаються владою.

Цікаво, що він перший запропонував проект встановлення "вічного миру". Його можна досягти, правда, у далекому майбутньому, створенням всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав, побудованих по республіканському типу. За переконаннями Канта, утворення такого союзу, неминуче в кінці кінців. Передумовою тому повинні бути освіта і виховання народів, розсудливість і добра воля правителів, а також економічні, комерційні потреби націй.

2. У поглядах видатного філософа і обопільного діяча *І. Фіхте* двоякість і суперечливість політичних тенденцій німецького бюргерства сказались більш яскраво. Він вірив в авторитет народу, але все більше надіється на реформи зверху. У роботі "Замкнута торгова держава" малює картину ідеальної держави, в основі якої лежить розум і дійсна воля. Така держава будуватиметься на основі приватної власності, яка створюється власною працею.

Детально регламентує виробництво і розподіл, головний опір робить на сільське господарство. Населення поділяється на 3 класи: землеробський, промисловий і купецтво. Крім того, є категорія, яка зайнята у культурі і політиці. Але свобода промислу і вибору професії заборонена. Твердо регламентується побут. Із точки зору економічної, держава намагається перетворити країну у “самостійний”, “самозабезпечуючий” організм.

Не треба що утопію бачити як дійсну картину соціалістичного порядку. Над ним давили застарілі, реакційні погляди, які нічого не мали спільного із соціалістичним ідеалом. Він бачив у державі не самоціль, а лише знаряддя досягнення ідеального ладу, в якому люди, озброєні наукою і машинною технікою, вирішують практичні завдання без великих затрат часу і сил і мають достатньо вільного часу для роздумів. “Мета всякої держави, – вважав Фіхте, – зробити уряд зайвим”. Правда, він вважав, що такий стан наступить через мільярд років.

Він багато займався проблемами релігії, фідейзму і в кінці кінців оголосив моральну волю індивіда вираженням божої волі в людині.

3. Геніальним мислителем-діалектиком, творчі досягнення якого є відчутною віхою у всій історії політичної думки був *Г.Гегель*.

На формування поглядів молодого Гегеля і його духовний розвиток вплинула французька революція, яка символізувала новий, розумний світ. Визнаючи її, в той же час він відкидав яacobинський терор.

Пізніше почав проявлятися компроміс між старим і новим.

Проблеми політики, політичних відносин, політичної влади знайшли висвітлення у таких працях, як: “Конституція Німеччини”, “Філософія духу”, “Філософія права” і ін. Основним методом, який він розробив і ввійшов в історію, а в майбутньому дороблений і доповнений, це діалектичний метод.

Нас цікавлять погляди Гегеля на суспільство, його структуру і сили, які в ньому діють. Гегель розрізняв *громадянське суспільство* і *політичну державу*. Під громадянським суспільством, по суті, він мав на увазі буржуазне суспільство.

Гегель говорив про громадянське суспільство, яке роздирається суперечливими інтересами антагоністичних класів, як про війну всіх проти всіх. У суспільстві існують 3 основні моменти:

- система потреб,
- виконання правосуду,
- поліція і корпорация.

По соціальній структурі Гегель виділяє 3 класи:

- 1) субстанційний (землевласники – дворяни і селяни);
- 2) промисловий (фабриканти, торгівці, ремісники);
- 3) загальний (урядовці).

Висвітлюючи соціально-економічну проблематику, Гегель визнає, що навіть при надмірному багатстві громадянського суспільства воно не в змозозі боротися із надмірною бідністю і виникненням голоди, під якою він розуміє пауперезовану частину населення.

Гегелівський аналіз показує, що громадянське суспільство не в змозозі вирішити ці проблеми, виходячи із внутрішніх можливостей, діалектики суперечностей, тому воно вимушене шукати шляхи за рахунок міжнародної торгівлі і колонізації інших народів, хоча до поневолення інших народів і країн він відноситься негативно.

У громадянському суспільстві, згідно Гегеля, має місце реальне функціонування власності, яка повинна знайти захист з боку закону, суду і поліції. Ці інститути повинні у стихії окремої мети кожного відстоювати загальні інтереси даного ладу. Він вимагав прилюдного оголошення законів, прилюдного судовиконавства і суду присяжних. Критикуючи концепцію поліцейської держави, не дає ясних меж поліцейського втручання у приватні справи.

Гегель також аналізує роль праці в системі потреб, соціально-економічні суперечності, поляризацію багатства і бідності, приватно-власницький характер суспільства, роль публічної влади в захисті приватної власності. До теоретичних заслуг Гегеля відноситься також чітка принципова

оцінка взаємозв'язку і співвідношення соціально-економічної і політичної сфер, громадянського суспільства і політичної держави, про діалектику цих зв'язків і співвідношень.

Політичну владу Гегель ділить на 3 види: законодавчу, урядову і владу правителя. Тут головне, по Гегелю, щоб суб'єктивний бік державних справ визначався законами, а правителю (монарху) залишалось приєднатися до закону із словами: "Я хочу". Основна урядова влада, де мають вміщатися свідомість і освіченість суспільства, бо це основна опора держави.

4. В цей час поряд із ідеями, які в основному схвалювали і підтримували буржуазний лад, як прояв протесту трудящих мас проти капіталістичного гноблення, набувають поширення ідеї *критичного утопічного соціалізму*.

Він представлений трьома великими утопістами:

- Анрі Сен-Сімоном (1760–1825),
- Шарлем Фур'є (1772–1837),
- Робертом Оуеном (1771–1858),

які і стали безпосередніми попередниками марксизму.

За яскраве викриття буржуазної цивілізації ці мислителі ввійшли в історію соціалістичної думки як критичні соціалісти-утопісти.

Діяльність критичного утопічного соціалізму починається в епоху, коли Англія розпочала промислову революцію, а Франція вступила в період промислового перевороту, коли посилено розвивається машинне виробництво, торгівля, *пробуджувався* робітничий клас.

Розувірившись у французькій революції, в ідеях добра, братства і свободи просвітителі *Сен-Сімон* мріяв про суспільство, метою якого буде загальний добробут, покращення положення найбільш бідного класу. *Розумний лад, створений на принципах розуму*, за його думкою, породжує колективізм, співпрацю, мир, згоду, свободу, розквіт особи. Такий ідеал співпадав, з його точки зору, з метою соціалізму.

Можливість виникнення і існування нового суспільства Сен-Сімон

доказував об'єктивним законом прогресу, в силу якого приходить заміна одного суспільного ладу іншим. Капіталізм, стверджував Сен-Сімон, вступив у *останню* стадію розвитку. Його цивілізація "перевернута вверх ногами". Вона – нерозумна, оскільки її вік кінчився і повинна тому уступити місце іншому, більш досконалому суспільству.

Другим фактором, на який спирався Сен-Сімон в обґрунтуванні соціалізму, був ріст *науки і техніки*. Сен-Сімон вважав, що наука у майбутньому суспільстві повинна служити народові, сприяючи розвитку промисловості. Тільки з допомогою науки можливо досягти достатку, розквіту, добробуту і створити умови для виникнення соціалістичного суспільства.

Ф.Енгельс відмічав геніальне передбачення Сен-Сімона, який на самому початку ХІХ ст. зумів зрозуміти, що французька революція була класовою боротьбою і не тільки між дворянством і буржуазією, але також між дворянством, буржуазією і незаможними масами.

Яку модель соціалізму уявляв собі Сен-Сімон?

Соціалістичне суспільство – це асоціація у всесвітньому масштабі, без національних кордонів. У ньому створюється планове виробництво на основі науки і техніки. Потреби кожної людини задовольняються за рахунок суспільства. Створюються рівні для всіх можливості. Вільна праця стає обов'язком для всіх без винятку членів суспільства, знищується протилежність між розумовою і фізичною працею, між містом і селом.

Державна влада перетворюється в орган організації виробництва і управління речами. Разом з тим зберігаються окремі форми приватної власності і соціальні групи: люди фізичної праці, інтелігенція, підприємці. Війна повністю виключається із життя суспільства. Повагу отримує кожен член суспільства від долі праці, яку приносить суспільству.

В кінці життя Сен-Сімон відверто заявив про свою приналежність до робітничого класу. І все ж для нього було властивим нерозуміння історичної ролі робітничого класу, апеляція переважно до панівного буржуазного класу, недооцінка політичної і революційної боротьби, що мішало йому піднятися до наукового розуміння соціалізму.

Другий представник критичного утопічного соціалізму *Шарль Фур'є* будував свою соціальну систему на протиставленні 2-ох світів:

- світу розрізненості, хаосу, честолюбства, жадоби, егоїзму, ворожнечі;
- світу соціальної єдності, колективізму, гармонії.

Один світ буржуазний, другий – соціалістичний. Буржуазне суспільство за оцінкою Фур'є – “союз гнобителів”, свобода у цій державі означає свободу помирати з голоду, торгівля – брехня і обман, фабрика – нове рабство.

Соціалізм, на думку Фур'є, створіє планове господарство. Тут немає криз, праця вільна, творча, приваблююча. Фур'є *перший із утопістів проголосив право людини на працю*. У змаганні і матеріальній зацікавленості він бачив стимули до праці.

Фур'є йде по стопах Сен-Сімона, визнаючи 2 форми власності: громадську і приватну. Але обидва не піднялися до правильної оцінки і розуміння власності і розподілу доходів при соціалізмі. В основу останнього він кладе *Фаланги* – сукупність приблизно 2 тис. чоловік дрібних виробників, які складають *виробничо-споживацьку* асоціацію.

Фур'є перший проголосив розкріпачення жінки у побуті і сім'ї. Йому належать слова, що “ступень свободи общества измеряется степенью раскрепощения женщин”.

Фур'є ділив виробництво на два види: приватне – “відштовхуюче” і асоційоване – “притягуюче”.

3-ім представником критичного утопічного соціалізму є *Роберт Оуен*. За словами Ф.Енгельса, Роберт Оуен – комуніст, він пішов далі від Сен-Сімона і Фур'є. повністю заперечував приватну власність, ближче стояв до робітничого руху Англії, де розвинуте велике машинобудування і яскравіше проявлялись протиріччя капіталізму.

Р.Оуен був талановитим організатором, гуманістом, просвітителем, утопічним комуністом. Він намагався вирішити 3 завдання:

- змінити характер людини.
- створити кооперацію як шлях до соціалізму;
- розкрити місце робітничого руху у перетворенні суспільства.

Він вважав, що причини пороків людей заключаються у самій організації капіталістичного суспільства. У цьому суспільстві існують 3 лиха:

- приватна власність;
- релігія;
- буржуазний шлюб.

Проти них і має бути направлена боротьба освіченого людства. Він вимагав від суспільства охорони своєї основної виробничої сили – робітничого класу. Будучи власником фабрики, намагався на практиці перевірити свої ідеї. Полегшення життя робочих Оуен бачив у створенні виробничо-споживацьких кооперативів. Звідси походить назва “кооперативний соціалізм Оуена”.

Із прізвищами Сен-Сімона, Фур'є і Оуена пов'язані майже всі теоретичні відкриття домарксистської соціалістичної думки.

5. У першій половині XIX ст. паралельно із буржуазним і утопічним напрямками у Франції і Англії розвивається і **буржуазний матеріалізм**. Видними представниками були у Франції **Б.Констан**, а у Англії **І.Бентам**.

Бенжамен Констан (1767–1830) у своїх творах 1814–1819 рр., виданих пізніше у двохтомнику “Курс конституційної політики” відстоював буржуазні права і свободи, ліберальний політичний режим, невтручання держави в економіку, розподіл влади і конституційну монархію як політичну форму компромісу між буржуазією і дворянством. Виражаючи позицію післяреволюційної поміркованої буржуазії, Б.Констан, з одного боку, відкидав феодальну реакцію, а з другого – різко виступав проти радикальних настроїв трудящих, критикував ідеологію революційної демократії, зокрема теорію народного суверенітету – Ж.Ж.Руссо.

В центрі уваги Б.Констана – проблема співвідношення особи і

держави. Він вважав, що людині властива свобода. Свобода як основа людського співжиття несумісна із свавіллям, звідкіля б воно не походило. Права громадян існують незалежно від державної влади і є для неї недоторканими. Протягом всього свого життя, писав Констан, – “я захищав один і той же принцип – свобода у всьому: у релігії, філософії, літературі, у промисловості, в політиці, розуміючи під свободою торжество особи над владою, бажаною керувати безпосередньо насиллям, і над масами, представляючи з боку більшості прав підкорювати собі меншість”.

Б.Констан розрізняв свободу громадянську (особисту) і свободу політичну. Стародавні народи, писав він, маючи на увазі Стародавню Грецію і Рим, мали тільки політичну свободу, бо вона відображалася у праві активно і безпосередньо приймати участь в колективному здійсненні політичної влади. Фактично це була політична свобода колективна. Релігія, господарство, власність, сім'я – все належало жорсткій регламентації і нагляду з боку держави.

У нових народів на перше місце ставиться громадянська свобода. Вона полягає у незалежності особистого життя індивіда від політичної влади: недоторканість особи, свободу совісті, свободу слова, зборів і друку, свободу місця проживання, свободу занять, свободу промисловості (і це в нього основне – невтручання держави в економіку, свободу конкуренції), свободу приватної власності (“власність священна і недоторкана”, можливість “роздаватися своєю власністю і навіть зловживати нею”).

Іншими словами, він проповідував буржуазний індивідуалізм, повне розмежування громадського суспільства і держави. Держава лише служить засобом, необхідним для забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється у тиранію.

Злободенне на сьогоднішній день піднімає питання Б.Констан про *місцеве самоуправління*. Він наголошує, що поряд із централізованим керівництвом у державі (королівською владою, виконавчою, нижньою палатою, судовою) має бути і муніципальна, яка має мати незалежний характер

і чітко визначені функції. Центральні влади вирішують питання, які торкаються всіх. Децентралізація місцевого управління, на його погляд, перешкоджає встановленню деспотичної опіки центра, розвиває ініціативу громадян.

В Англії такого ж ліберального гатунку був *Ієремій Бентам* (1748–1832). У працях “Принципи законодавства”, “Деонтологія” і ін. розробляв теорію *утилітаризму* і обґрунтував програму демократизації прав громадян. Провідним положенням його вчення є *принцип користі* (утілітас – користь). Він вважав, що в основі дії людини лежить користь, практична користь, тісно зв’язана із почуттями задоволення і страждання. Мета людини – шукати задоволення і запобігати страждання. Поняття користі виражає властивість або можливість якої-небудь речі запобігати від зла або доставляти добро. Таким чином, користь є основою соціальних відносин. Із користі витікають соціальні якості людини. Таким чином, утилітаризм І.Бентама має індивідуалістичну і ліберальну направленість. Першоклитоною соціального життя є особиста користь. Тому він оголошує приватну власність, майно, гроші важливішими благами в житті: “Із двох індивідів, який має більшу кількість багатства, той має і більше щастя”. Тому він вважає, що інтереси приватних власників, співпадають із інтересами суспільства в цілому.

При цьому І.Бентам розумів, що при соціальній нерівності можливі соціальні конфлікти. Найкраще було б, якби зміцнювався “середній клас”. Але якщо доходить до крайностей багатство і бідність, то для здійснення матеріальної рівності “із сьогоднішнього дня на завтра”, то необхідно криваве насилля, яке потім періодично має повторюватись.

Теорії Б.Констана і І.Бентама були обґрунтуванням “лівого” лібералізму, які зробили свій вплив на буржуазно-демократичний рух у Західній Європі.

6. У першій половині XIX ст. виник ще один напрям у філософії, який отримав назву *позитивізму* і мав певний вплив на теорію політики. Засновником цієї теорії був французький мислитель *Огюст Конт* (1798–

1857). У своїх шеститомному “Курсі позитивної філософії” і 4-ох томній “Системі позитивної політики” він намагається довести неможливість пізнати суть речей і на цій основі вивчити і передбачити тенденцію розвитку суспільно-політичного життя, долю класів, прошарків, націй тощо.

Розвиток суспільства, згідно контовської соціології і “позитивної політики”, зв’язаний із еволюцією людської свідомості. На цій основі він виводить 3 “стани людського розуму”: 1)теологічний, 2)метафізичний і 3)позитивний (науковий). Цим станам відповідає і розвиток економічного, політичного життя суспільства.

На теологічному ступені панує релігійний світогляд. Люди тоді розглядали розвиток суспільства, їх відносили як результат дії надприродних сил. На другій ступені панує метафізичний світогляд. Люди намагаються пояснити політичні явища з допомогою апріорної метафізичної “абстрактної суті” (наприклад “суспільний договір”, “права людини”, “суть влади” і т.д.). В цей період проходить піднесення “середніх класів”, розвиток ремесла і торгівлі.

На третій стадії утверджується “позитивна” свідомість, наступає розквіт промисловості. На цій основі змінюється “реакційна аристократія” і “анархічна республіка” на нову соціально-політичну систему – “соціократію”.

В контовській соціократії зберігаються класи капіталістів і робітників. Матеріальні багатства зосереджені в руках “патріціата” – землевласників, фабрикантів, купців, банкірів. Їм також повинна бути надана і політична влада. Духовна влада належить філософам-позитивістам. Вони, на думку Конта, не здібні практично здійснювати владу і тому повинні розробляти науково-обґрунтовані ради “патріціату”. Вони, філософи, ведуть виховання підростаючого покоління. Робітники (“розсіяна сила числа”) виконують постанови “патріціату”.

Конт критикує бідняцьке положення певної частини пролетаріату і “виразки” сучасного йому капіталізму. Вихід із цього? Нерівність буде ліквідована з допомогою науково-технічного прогресу і росту виробництва матеріальних благ.

Конт противник демократії і лібералізму. Основне, за його уявленням, ниволувати людей в душі солідарності, але перемоги “альтруїстичних почуттів” над “буйним розумом”. Тобто, Конт хотів нав’язати казарму для людської свободи.

Тому і не дивно, що дальші представники позитивізму (Дж. Ст. Міль, Г.Спенсер і ін.) рішуче відкидали антиліберальні проекти вчителя.

У другій половині ХІХ ст. одним із провідних представників соціологічного позитивізму був англійський мислитель *Герберт Спенсер* (1820–1903). Він один із засновників *органічної теорії держави*.

Під впливом наукових відкриттів в біології Г.Спенсер робить аналогію держави із біологічним організмом. Держава (“політичний агрегат”) є, на думку мислителя, організм, який змінюється подібно до частин живої істоти.

“Політичний агрегат”, як і всяке живе тіло, вклучає два основних процеси – диференціацію і спеціалізацію.

Диференціація проходить від однорідного до різнорідного: держава зростає, збільшується в розмірах, ускладнюється її будова; дальший розвиток припиняється із досягненням зрілого віку, перед її занепадом. Держава як і біологічний організм народжується, розвивається, старіє і гине.

Спеціалізація проходить шляхом об’єднання індивідів в групи-органи, кожна виконує свою функцію їй властиву. В результаті чого утворюється система органів політичного тіла: пануючий клас виконує в основному зовнішні функції (захист і напад); клас рабів – внутрішні функції (виробництво продуктів харчування, підтримання життя всього суспільства). Представницький апарат є регулятивною системою.

Невтручання держави у соціально-економічне життя, вільна конкуренція і “приватна ініціатива” є, на погляд Спенсера, необхідною умовою і джерелом подальшого прогресу. Отже, Г.Спенсер з позицій буржуазного лібералізму зводив завдання держави до охорони прав громадян, звільняв промисловість від дрібної опіки держави.

Вчення Г.Спенсера мало значний вплив на політичну ідеологію другої

половини XIX ст. В Англії, Франції, США, частково і в Росії спенсеризм був провідним напрямом буржуазної політичної теорії.

7. У середині XIX ст. в Росії, потім у Європі, знаходить своє розповсюдження революційно-демократична ідеологія. Революційні демократи виступали послідовними і рішучими противниками кріпосництва і самодержавства. Спостерігаючи хід суспільного розвитку в Західній Європі, вони прийшли до висновку про антиприродну роль буржуазного ладу і звернулись до ідей утопічного соціалізму. Для них характерна віра у революційність народних мас, захист ідей селянської революції.

До когорти російських революційних демократів відносяться *В.Г.Белінський* (1811–1848), *О.І.Герцен* (1812–1870), *М.О.Добролюбов* (1836–1861), *М.Г.Чернишевський* (1828–1889). Під впливом російських революціонерів-демократів розвивались такі мислителі, як Т.Г.Шевченко, Н.Л.Налбандян, І.Чавчавадзе, М.Ф.Ахундов, К.С.Калиновський, Ян Райніс, І.Франко. Ідеї революційного демократизму проголошували в Польщі *Е.Домбовський*, в Болгарії – *Х.Ботев*, у Чехії – *К.Сабіна*, в Угорщині – *Ш.Петефі*, в Китаї – *Сунь-Ят-Сен*, на Кубі – *Хосе Марті* і ін.

У своїх поглядах видатні представники утопічного соціалізму, як відмічав В.І.Ленін, впритул підійшли до матеріалізму. В.Белінський і О.Герцен стверджували, що перехід до нового ладу не може здійснитися сам по собі, без насильницького перевороту, завдяки декрету. Тільки шляхом захоплення влади можливо знищити експлуатацію. Звідси і походить назва цього етапу – *революційний*.

Щоправда, російські революціонери-демократи, на відміну від західноєвропейських соціалістів-утопістів першої половини XIX ст., безмежно вірили у *творчі сили народу*, вважаючи рушійною силою історичного розвитку народні маси. Вони виступили із послідовними вимогами народновладдя, стверджуючи, що тільки народна республіка може забезпечити перехід до соціалістичного суспільства.

І по-третє, революціонери-демократи вважали можливим побудувати

соціалізм на базі *селянської общини*. Вони хотіли обминути капіталістичний шлях розвитку, щоб позбавити країну від виразок капіталізму. Цей недолік їх мислення походить від тих конкретних історичних умов, у яких виникали ці погляди. Наприклад, ідеолог болгарських селян і ремісників Х.Ботев (1848–1876) був знайомий із російськими революціонерами-демократами. Його лозунг народної держави, як “федерації вільних общин”, кликав до нищівної всенародної боротьби проти національного і соціального гніту.

До розуміння світової волі як обґрунтування революційної боротьби за соціальне і національне визволення свого народу через ідеї французької просвіти прийшов поет і мислитель Угорщини Шандор Петефі (1823–1849).

Чеський соціаліст-утопіст К.Сабіна (1813–1877), не дивлячись на великий вплив представників донаукового соціалізму, вважав можливим реалізацію соціалістичного ідеалу через об'єднання інтелігенції з пролетаріатом.

Вищенаведене дозволяє зробити висновок, що на певному етапі розвитку людства утопічний соціалізм мав відповідне історичне значення. Він передбачав історичну неминучість соціальної перебудови суспільства. Разом з тим утопічний соціалізм – історично обмежений. Його обмеженість виявилася в тому, що вони не зрозуміли історичну місію робітничого класу. Вони не спромоглися відокремити його інтереси від інтересів дрібної буржуазії.

Не слід забувати, що різних оцінок заслуговує критичний утопічний соціалізм, революціонерів-демократів і теорія і практика утопізму наших днів. Особливо це відноситься до тих випадків, коли його намагаються перетворити в основні принципи визначення і вирішення революційних завдань сучасності. Всі намагання ці ідеї виставити в сучасну епоху як основні можуть бути лише гальмом, а іноді і викликати трагедії (Кампучія).

Друга половина XIX і початок XX ст. займає в історії України особливе місце. Ще більше загострюються соціально-економічні суперечності. Спочатку стояла проблема ліквідації кріпосництва, а потім ліквідація його

залишків, становлення капіталізму в Росії затягувалося, внаслідок реформи посилилася диференціація населення, початок розвитку капіталізму призвів до утворення буржуазії та пролетаріату, але формування останнього проходило за рахунок зубожілого селянства, земельний голод і безробіття сприяв значній міграції населення, особливо із західних областей, суперечливо розвивалася освіта і культура. Домінуючими в політичному житті були проблеми: ліквідація феодалних пережитків, відстоювання інтересів трудящих, насамперед селянських мас, боротьба за поширення ідей просвітництва і лібералізму, визначення шляхів розв'язання суперечностей і перспектив розвитку. Цими проблемами займалися напівполітичні громадські організації (гурток “хлопоманів” у Київському університеті, літературне товариство ім.Т.Шевченка у Львові, згодом НТШ і т.д.) та видатні вчені, громадсько-політичні діячі. Визначилися два напрямки розвитку суспільства: у першому головним було національне визволення, яке мало супроводжуватися й соціальним, у другому (як вказує Б.Кухта) – соціальне визволення, яке можливе через національне єднання (навіть слов'янське єднання вільних народів) і ін.

Для пробудження політичної самосвідомості велику роль відіграв *Микола Костомаров* (1817–1885), засновник ідеї слов'янської взаємності. У працях “Думки про федеративне начало древньої Русі”, “Дві руські народності”, “Черты народной южно-русской народности” говорить про необхідність формування децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами Росії. Основою цього є те, що слов'ян об'єднує єдиний княжий рід і походження, побут, мова, християнська віра і церква.

Виконавча влада має бути виборною, змінною і підзвітною. За типом державного устрою вона має бути змішаною – федеративною і конфедеративною. Кожен народ має “скомпонувати свою Річ Посполиту і управлятися” самостійно, незалежно один від одного, тобто має бути суверенною, але з другого боку – “щоб був один сейм або рада слов'янська, де сходилися депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали

такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського" – тобто йдеться про федеративний союз, який має бути "вибраний на годя".

В "Автобіографії" М.Костомаров характеризує внутрішню структуру федеративної республіки: "У всіх частинах федерації передбачаються основні закони і права, рівність ваги, мір, монети, відсутність митниць, свобода торгівлі, знищення кріпосного права... єдина централізована влада, що завідує законами поза союзом (тобто зовнішня політика), військом і флотом, але повна автономія кожної частини щодо внутрішніх установ, внутрішнє управління, судочинства, народної освіти".

М.Костомаров засуджує всяке самодержавство як форму правління, бо "хоч який добрий чоловік буде, але як стане самодержавно панувати, то зіпсується", але і демократія не дає повних гарантій від свавілля влади "багатьох царків". Тому він наголошував на необхідності при республіканській формі правління підзвітності любої системи влади, виступив з тезами про повний демократизм українства і відсутність в ньому соціальних антагонізмів.

М.Костомаров написав понад 200 наукових праць, але як і офіційними колами тогочасної Росії, так і в радянський час, його праці оцінювалися негативно, приписуючи їм націоналізм, сепаратизм тощо.

Видатне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні другої половини XIX ст. посідає постать *Михайла Петровича Драгоманова* (1841–1895) – людини різнобічних наукових прямивань, широкого діапазону, першого українського політолога в повному розумінні цього слова. На жаль, його твори в основному поширювалися за кордоном і творчість оцінюється не адекватно. То його відносять до великих революціонерів, то до націоналістів, націоналістів з міщанським ухилом.

М.Драгоманов розробляє питання походження держави і права, наголошує на суті держави і права в зв'язку з різними формами організації суспільства. Основне завдання держави – служіння народу, але навіть парламентська форма правління, на думку Михайла Петровича, може вести до недемократичності, оскільки депутати можуть голосувати самостійно, не

враховуючи волю народу, а інколи і забуваючи свої обіцянки.

По формі держави М. Драгоманов федераліст і ідеальною вважає швейцарську федерацію, але вимагає автономно-федеративного ладу на ґрунті земської автономії, розробивши положення про політичні права і свободи громадян, принципи автономії прав різних соціально-етнічних груп. “Огляд історії, – підкреслює М. Драгоманов, – і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту без державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії”. М. Драгоманов вимагав творення не Української держави, а Держави українського народу, яку б очолював не гетьман, а панувало б місцеве самоуправління, до якого народ делегував би своїх представників.

М. П. Драгоманов сформулював політичну програму, в якій наголошував, що найголовніше – боротьба за Конституцію (проект якої запропонував). Замість самодержавства він пропонує парламентську владу, а найвищою владою є Земський Собор. Він надавав виняткового значення ідеї культурництва, наголошуючи, що визвольна боротьба має вестись лише просвітницькими засобами і культура має стати основою для функціонування республіканської держави.

Своєрідними були погляди М. Драгоманова на національне питання, які він тісно пов’язував із соціально-політичною проблематикою. Наріжним в цій проблемі було положення: “космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці...”. Ніхто не повинен “бути рабом тих обставин, як яких-небудь святош, а мусить навіть перероблювати їх відповідно свого ідеалу, котрий вже давно на світі став вироблятися процесом інтернаціональним, космополітичним. Коли так поставити справи національностей, тоді не буде суперечок про націоналізм і космополітизм, спору тупого в самій своїй суті”. М. Драгоманов вважає, що головне поступ людини політичний, соціальний, “а національність є тільки ґрунт, форма та

спосіб...”, захист народності може успішно здійснюватись, коли сходиться “із оправою загальнонародського поступу”, чим більше політичних свобод, тим більше національних прав. Михайло Петрович застерігав, що “сіяги національні ненависті – значить, власне, оддаляти час смерті того державного стану, од котрого терплять тепер всі народи Росії”.

У 70-х роках минулого століття М. Драгоманов побував на Закарпатті, бачив ту нелегку долю народу і застій у інтелігенції. У “Передньому слові” (до “Громади” 1878 р.) він з боєм говорить про закарпатців як загірних українців, які “одбилися зовсім од нас, та й у нас так затихла думка про них...”, показує об’єктивні умови і суб’єктивні фактори цього явища, багато зробив, щоб пробудити інтерес громадськості України до вивчення історії, культури й побуту краю.

М. Драгоманов був глибоко переконаним, що Закарпаття – слов’янська українська земля.

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі, вважав він, призвело до затушування визвольних прагнень. Це, однак, зовсім не означає, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Михайло Драгоманов відносив Духновича, Раковського, Павловича та деяких інших. У 1848 році, коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Революція була потоплена в крові. М. Драгоманов писав, що “...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусив помиритися з уграми, і пани угорські знову набрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...”.

М. Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з тяжкого становища народу, чітко заявив: “...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі собі мусять помогти, вибравши свою землю од чужих людей...”. Він вважав, що закарпатцям необхідно бути “в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.ін. та з своїми братами-русинами за горами, в Галичині й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим

того ж треба, що й русинам закарпатським”. Висновок Драгоманова про те, що “нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до свого, щоб жити по своїй волі на своїй землі”, не втратив актуальності і по сьогодні.

За федеративний устрій держави виступає друг М. Драгоманова з Київської громади *Сергій Подолінський* (1850–1891), який рушійною силою суспільства бачив “громаду” – об’єднання людей для розв’язання громадських справ і виконання виробничих функцій. У праці “Парова машина” він писав, що громади будуть об’єднані федеративними зв’язками, а найбільша громада – українська нація – федеративна республіка. У громаді буде здійснюватися безпосередня демократія, вона буде керувати всіма питаннями суспільного життя. Під впливом марксизму він вітав поєднання всіх трьох гілок влади (на прикладі Паризької комуні), вимагав диктатури, але був проти придушення контрреволюції.

В кінці XIX ст. набирає поширення революційно-демократична течія. Яскравим представником цієї течії був *Іван Якович Франко* (1856–1916) – письменник, вчений, член багатьох наукових товариств, редколегій, один із засновників радикальної партії Галичини, в кінці життя висунутий кандидатом на здобуття Нобелівської премії.

І. Франко намагався осмислити етапи виникнення і становлення держави, влади. Проаналізувавши погляди на ці питання анархістів, соціалістів, комуністів і т.д. приходять до висновку, що “оті всі ради і повороти до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведення повної спільності – все це такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар”. Жодна із цих концепцій не може бути здійснена.

Спочатку І. Франко відстоював ідею “народної держави” під впливом німецьких соціал-демократів, але в подальшому, на початку XX ст. приходять до висновку: “Ні, соціал-демократична, “народна” держава”, коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила б раю на землі, а була би в найбільшій разі великою завадою для дійсного поступу”. Він вважав, що не надії на “панацеї”, а лікування конкретних хвороб принесе людству поступ.

Шлях в боротьбі за соціальне і національне визволення він бачив у проведенні кооперування трудящих, взаємодопомоги з метою соціального захисту, підвищення культурного рівня трудящих. Виробниче кооперування мало привести до ліквідації класової різниці.

Своєрідним був погляд І.Франка на шляхи вирішення національного питання. Донедавна його погляди на це питання висвітлювалися однобічно. В дійсності він виступав за рівність націй, але проти зверхності, випинання особливостей одної нації над іншою. “Ідеал національної самостійності у всякому погляді, – вважає Каменяр, – культурним і політичним... мусимо серцем почувати... мусимо розумом усвідомлювати собі чітко, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитися до нього, інакше він не буде існувати, а розвій матеріалістичних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина”.

Як бачимо, І.Франко опирався не на класові цінності, а на загальнолюдські. Він був соціалістом, але його соціалізм відрізнявся від марксистського, не був прихильником політичного компромісу. Не випадково піддався критиці як справа, так і зліва.

Чільною постаттю в історії української політичної науки і культури кінця XIX ст. і початку XX ст. був *Михайло Сергійович Грушевський* (1866–1934) – Голова Української Центральної Ради, перший президент УНР, засновник національно-демократичної партії Галичини, кафедри історії України у Львові, голова НТШ, редактор ряду наукових журналів і т.д.

Творчість М.Грушевського надзвичайно багатогранна, а внесок неоцінимий. Серед основних положень слід відзначити, що у роботах “Всесвітня історія”, “Визволення Росії і українське питання”, “Очерк истории украинского народа” він виступив проти драгоманівського федералізму слов’янських народів, вслід за Антоновичем, вимагав відособлення України від російської держави: “не може бути вільною Росія, якщо не відпустить Україну”.

В роботі “Початки громадянства” М.Грушевський виклав своє розуміння історії розвитку суспільства, виділивши три етапи: організаційний, племінно-родовий, класово-державний. Прогрес у державі починає діяти, коли

починають протидіяти колективістський і індивідуалістичний інстинкти. Головну роль поруч із матеріальним виробництвом відіграє психологічний фактор.

М.Грушевський виклав своє розуміння держави (два підходи: коли влада, яку здійснює держава, є результат передачі інтересів соціальних груп, або коли висловлює ідеї об'єктів влади), вказуючи, що політична державна влада є швидше конечним злом, ніж позитивним фактором для формування громадянського, суспільного життя, де в центрі мають бути права і обов'язки одиниці, складові частини маси: "це суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарності інтереси в напрямі поступового розвою громадянства".

М.Грушевський крім цього розкриває механізм боротьби за владу та її утримання верхівкою. Це, здебільшого, демагогічним маніпулюванням деклараціями "рівності і суверенітету народу", використовує "чари мистецтва і поезії", національні почуття, заповнюючи ними моральну пустоту.

У своїх працях М. Грушевський на перший план виставляв народ, а не особу. Герої в історії з'являються не самі із себе, у відриві від конкретних історичних умов, потреб самого народу. Говорячи про свою книгу про Богдана Хмельницького, вказує, що хотів присвятити її не вождеві, а творчим стражданням українських мас.

М.Грушевський запропонував свої етапи становлення української держави і чинники її формування. Він відмовився від орієнтації на викладення історії класової боротьби, а в основу кладе державницькі ідеї. Перший етап, це Руська держава із центром у Києві, а пізніше у Галичі в XII–XIV ст., другий – це власне спроба ("Грандіозна проба") держави Богдана Хмельницького і третій, очевидно, Українська Центральна Рада.

Свої погляди мав М.Грушевський на національне питання, підкреслюючи необхідність демократичного його розв'язання: "без перетворення Росії у вільний союз народів немислиме повне оновлення її".

Він в деталях розробив федеративну концепцію, наполягаючи на здійсненні принципу національно-територіальної автономії, як основи нового державного ладу. Політичні інститути повинні спиратись на принципи федералізму або конфедералізму. Але є різниця у драгоманівському розумінні, який вимагав базуватись на історико-економічному регіоналізмі, а М.Грушевський – опиратись на етнічному принципі. Адміністративно-територіальним одиницям має подаватись право місцевого самоуправління. Вони на місцях обирають свої сейми, здійснюють контроль, розпоряджаються місцевими фінансами, земельним фондом, здійснюють організацію освіти і культури тощо.

Таким чином, М.Грушевський розробив цілісну суспільно-політичну теорію будівництва держави, сформулював українську ідею, що пов'язана із ідеєю національної свободи і мав значний вплив на розвиток українсько-політичної думки.

Отже, скасування кріпацтва, розповсюдження ідей лібералізму в Україні стало чинником пробудження політичної свідомості українського народу. Значний внесок у формування української політичної думки зробили М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Франко, М. Грушевський.

Свої погляди на державотворчість в Україні мав В.Винниченко, які виклав у праці “Відродження нації”. Він вважав:

- всебічне визволення: соціального, національного і політичного, морального, культурного, а також визволення цілковитого й рішучого, що переважно має назву революційного;
- одержання в тій чи іншій формі української державності, просування українського народу шляхом соціалістичної революції;
- розчарування в російській демократії за їхнє неприхильне ставлення до українських національних вимог, зокрема вимога Москви, щоб українські політики відмовилися від власної держави;
- буржуазна самостійна Україна не потрібна;

відношення до більшовиків не подвійне: засуджує шовіністичну і колоніальну політику російських більшовиків щодо України, вітає історичний прогрес Великого Жовтня. Підтримував більшовицький терор, не погоджувався з більшовиками тільки в національному питанні.

Винниченко належав до людей, які не можуть жити без утопій. Політична думка в ХХ ст. характеризується виникненням різноманітних концепцій української державності. В українській політичній думці 20-х років сформувалися три основні концепції української державності: народницька, національно-державницька та консервативна. Незважаючи на певні розбіжності, в розумінні шляхів і форм утворення української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точки зору вони доводили невід'ємність права українського народу на свою державність. Цінність цих концепцій полягає в тому, що українські вчені, які перебували в еміграції, мали змогу з різних політичних позицій, застосовуючи плюралістичні підходи, немарксистські наукові методи аналізу, критично осмислювати різні форми української державності.

Серед названих напрямків виділяється консервативний, який обґрунтовує необхідність і правомірність монархічно-громадського ладу в Україні. Представником цієї течії був *В'ячеслав Казимирович Липинський* (1882–1931). Він був теоретиком “елітарного консерватизму”, спирався на “національну еліту” в розвитку суспільства, державотворчу місію селянства. Праця В.Липинського “Листи до братів хліборобів” була розрахована “для всіх українців, що хочуть держави української і мають Бога в серці, а розум в голові”. В цій праці Липинський пропагує ідею відновлення українського Гетьманства, а також дає систему філософськи обґрунтованої політики, розвиває концепцію сильної держави. Цей твір кристалізує досвід і філософію історії України протягом тисячоліття, розкриває причини державної немочі і буде непорушну за своєю логікою крицеву систему і теорію державності. Головним для Липинського було будівництво української держави як

вирішальної передумови національного відродження. Він стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнічній території, врятує її від економічного розвалу і від тривалої анархії.

Говорячи про невдачу в державотворенні в 1917–1920 рр., Липинський твердить, що цю державу будували люди, які в державну незалежність України не тільки перед тим не вірили, але навіть до самої ідеї державної незалежності ставилися з погордою і вороже... (Листи.–С.67). Це йдеться про українську інтелігенцію, яка своїм головним завданням вважала національне усвідомлення мас шляхом культурної або соціально-революційної роботи. Українська інтелігенція, на думку Липинського, вірила, що загальноросійська свобода принесе волю і Україні, та що у вільній Росії знайде собі волю і Україна. Її ідеалом була автономна Україна у всеросійській федерації, а в те, що Україна може і повинна бути самостійною державою, українська інтелігенція не вірила. Як це співзвучно і сьогодні.

Основна орієнтація Липинського: “Ніхто не збудує української держави, коли ми самі нацією не схочемо бути”. Липинський вважав, що для цього необхідна ідеологія, яка розглядається як русійська сила національного відродження. Українську національну ідеологію Липинський будував на давніх традиціях народу, зокрема, на державному досвіді гетьмансько-козацьких часів і на високій етнічній культурі хліборобської спільноти. При цьому державність бачилась йому як спадкоємна монархія, очолювана гетьманом.

В. Липинський намагається обґрунтувати такий державний устрій. Він вважає, що парламентаризм при однопалатній системі із загальним виборчим правом, як форма правління чужої нам по духу інтересам буржуазної демократії, для хліборобського класу і загалом хліборобської країни не підходить. Цей буржуазний парламентаризм руйнує навіть високу культурні нації, а у нас він довів до панування олігархій, найнятий чужим капіталом та чужими державами.

Для консолідації деморалізованої бюрократичною Росією нації і для створення держави потрібна була сильна влада в руках однієї особи, що репрезентувала б ідею суверенної і незалежної української нації. Ця особа

очолювала би державну оборону і через кабінет міністрів – державну адміністрацію. Її влада була б обмеженою двома законодавчими палатами, що опираються не на принципи політичної демагогії, а на сталі, незмінні принципи інтересів території і праці. Інтереси території репрезентувала б нижча палата – “з’їзд Рад поодиноких земель”, інтереси праці – вища палата “Трудова Рада Держави”.

У зв’язку з проблемами державності розглядається значення сили в політиці. В.Липинський обстоював позиції, що межують з вченням видатного мислителя епохи Відродження Н.Макіавеллі. Ці дві історичні постаті об’єднують філософська думка про силу, яка так потрібна в умовах консолідації нації, що необхідно вести боротьбу за державну незалежність. Коли йдеться про порятунок Вітчизни, не слід перейматися міркуванням про те, що справедливо, а що жорстоко, що похвально, а що ганебно, треба забувати про все на світі – діяти так, щоб забезпечити нації свободу і незалежність. Таким чином, “ціль”, яка виправдовує будь-які засоби, є “загальне благо” – це національна держава, а державний інтерес, якому підпорядкована політична діяльність, це інтерес Вітчизни.

Центральне питання – це взаємовідносини з Росією. Липинський пише, що російська орієнтація – більшовицька чи антибільшовицька у формі запровадження в Україні державності не допоможе нашому національному об’єднанню, підтримас нашу внутрішню анархію, тому вона для нас, хліборобів, не годиться. Разом з тим, він наголошує, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають, щоб ми з Росією і Білорусією, як зовсім окрема суверенна Українська національна держава, уклали тісний воєнний союз та економічні відносини і спільно з ними шукали собі союзників в Європі.

Оскільки держава була вузловим питанням в концепції Липинського, він намагався пояснити роль соціальних верств у політичному житті народів. Тільки при гетьмансько-монархічній формі державного ладу, писав він, український хліборобський клас зможе об’єднатись, організуватись, набути внутрішньої сили, без якої не може бути збудована Українська держава. Він

вважає, що здатність до життя держави залежить від форми її суспільної організації. Разом з тим державність Липинський розглядає як чинник національної інтеграції.

Тільки власна українська державність, підкреслює він, дає нам той об'єднуючий дух, який нас, усіх хліборобів, в один міцний, твердий український хліборобський клас міцно зв'язує.

Згідно з концепцією Липинського, саме держава має об'єднати мешканців території в органічне ціле. Цей організм як наслідок спільного життя та спільних інтересів породжує колективну свідомість і раціональне бажання суспільного самовираження у формі власної нації. Передумовою самовираження є існування держави, оскільки на думку Липинського, ідея, кінцевою метою якої є створення нації, може реалізуватися тільки в матеріальних формах держави.

Одна з основних тез концепції Липинського полягає в тому, що державу можна будувати за ініціативою провідної верстви, або аристократії. При формуванні національної аристократії, Липинський виходить з того, що ні етнічна маса людей як така, ні тип і характер, ні мова і окрема територія самі собою автоматично не творять нації. Це робить певна активна група етнічної маси, група, що веде вперед кардинально у розвитку об'єднуючих, організуючих політичних цінностей, на ґрунті яких формується нація. Саме ця група і є носієм національної ідеї, саме ця група керує всією нацією, очолює її політичні організаційні цінності, які потім присвоює вся нація і якими ця нація живе. Таку провідну групу Липинський назвав "національною аристократією". Саме національна аристократія розв'язала суперечності між індивідуальними, егоїстичними інтересами і спільними для всієї нації інтересами на користь останніх. Без двох основних прикмет – матеріальної сили і морального авторитету, немає і не може бути національної аристократії, без сильних і авторитетних провідників у тяжкій боротьбі за незалежність не може бути нації. Була обґрунтована необхідність постійного оновлення національної аристократії, свого роду циркуляція еліт.

Липинський зробив висновок, що чим розвиненіше і складніше матеріальне життя певної нації, тим важчі завдання національної аристократії, тим складніші проблеми громадянської організації мусить розв'язати вона. Саме національна аристократія здатна повести за собою пасивну більшість. Липинський вважав, що без морально здорового і здатного до громадської роботи українського дворянства не може бути створена нова хліборобсько-селянська державна провідна верства, не може бути об'єднаний хліборобський клас, а значить, не може бути об'єднана українська нація і організована Українська держава. Тільки аристократія може мати моральний авторитет повести маси шляхом державного будівництва. Передумовою провідної ролі аристократії є її бажання, її воля влади, її готовність боротися за цю владу. Аристократія, за Липинським, це та активна меншість, яка приєднує до себе найкращих і найактивніших членів усіх класів. Вона творить матеріальні і духовні цінності, які стають надбанням всього людства, активізує і веде за собою. До політико-творчого чинника Липинський відносив тих, хто безпосередньо стимулював розвиток економіки, інтелігенція не є продуцентом в цьому плані. Вона повинна бути посередником між класами. Липинський робив висновок, що державу можна побудувати тільки на ґрунті компромісу між українськими класами, укладеного в ім'я бажаного усіма законного ладу і спокійної праці. Така держава можлива при спільній національній культурі, спільній обороні території і спільного усім права націй на самовизначення.

Праве крило в Україні репрезентував *Дмитро Донцов* (1883–1973). В книгах “Підстави нашої політики”, “Націоналізм” наголошує на призначення України бути аванпостом захисту цілої культури Заходу. Українську націю відносив до західних слов'ян, єдиних в цілому, росіяни – “азіатщина”, нащадки монголів. Українських діячів ХІХ ст. звинувачував у раціоналізмі, провансализмі і хуторянстві. Вони “не прислухалися до містичного голосу крові”. Тому необхідно набратися “вери в велика місію своєї ідеї і агресивну ідею ширити”. Головне завдання українства, вважав Д. Донцов, “не у відірваних засадах інтернаціоналізму, космополітизму, соціалізму, гуманізму,

лише в тайниках національної психіки, в потребах нації, в її амотивній, ірраціональній волі до життя й панування”.

Націоналізм Донцов розглядав як світогляд, що зміцнює силу нації і забезпечує її зростання. Проголошуючи вольовий аспект людської психіки, він підніс до рівня чесності ірраціоналізм, експансію, насильство і фанатизм. Вказував, що гуманізм і демократія несумісні з національною волею, національною ідеєю, відкидає федеративну традицію, відкрито поривас з принципом визнання права на самовизначення націй, які живуть в Україні.

Отже, у другій половині XIX і початку XX ст. представники різних політичних напрямків на відмінних ідеологічних засадах розробили політологічні концепції будівництва української держави. Вся історія політичної думки, як світової, так і України, це боротьба різних соціально-політичних теорій, але всі вони відповідали духові часу, духові того чи іншого класу, прошарку, соціальної групи, заклали основи сучасних політологічних концепцій.

Тема 7. ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

План:

1. Світові політико-ідеологічні доктрини.
2. Теорія еліт.
3. Теорія конвергенції.
4. Марксистсько-ленінська теорія соціалізму.
5. Соціал-демократична концепція соціалізму і соціалістичного ладу.
6. Лібералізм і неолібералізм.
7. Консерватизм і неоконсерватизм.
8. Нормативістська теорія держави і права.
9. Біологічне вчення про державу і право.

Основні категорії:

Концепція - розуміння, система; певний спосіб розуміння, трактування; основна точка зору.

Доктрина - вчення, наукова або філософська теорія; система - керівні політичні принципи.

Теорія - розгляд, дослідження; система основних ідей у тій чи іншій галузі знань.

Еліта - вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії.

Політична еліта - це меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь в утвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або здійснення впливу на неї.

Конвергенція - зближення, поступове злиття.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. З'ясуйте причини появи ідеологій. Які чинники впливають на формування тієї чи іншої ідеології в межах конкретної країни?
2. Що нового з'явилося в світі в доктринах і теоріях з появою неолібералізму і неоконсерватизму?
3. Чому комунізм претендував на статус науки?

Основна література:

- Гарбузов В.Н. Консерватизм: понятия и типология // Полис. - 1995. - №4.
- Кара-Мурза А.В. Либерализм против хаоса // Полис. - 1994. - №3.
- Соболь О.Н., Ермоленко А.Н. Неоконсервативная революция: лозунги и реальность. - К., 1990.
- Якушин В.М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика. - К., 1990.
- Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В.Бабкіної. -К., 1998.

1. Світові політико-ідеологічні доктрини. Політологія реалізується в конкретних політичних доктринах, які виправдовують прагнення тієї чи іншої групи осіб до влади і намагаються відповідно до цих ідей підпорядкувати громадську думку власним цілям. Кожна з сучасних політичних доктрин не лише містить певні політичні цінності і орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі та ідеали, прагне цілеспрямованих дій громадян щодо виконання поставлених нею завдань.

Розглядаючи суспільно-політичні доктрини, треба брати до уваги, що на розвиток кожної з них впливають різні спрямовані і суперечливі тенденції, від удосконалення змісту і логічної структури доктрини до приведення окремих її компонентів у відповідність зі змінами реального стану речей. В основі тих чи інших доктрин лежать різні світоглядні пізнання світу, пошуки способів його вдосконалення. Бо і ці доктрини належить оцінювати з позицій загальнолюдських цінностей - життя, здоров'я, демократії, гуманізму. Тільки політична практика може дати відповідь на те, яка з них життєздатна і відповідає потребам людського прогресу.

Наведені в плані лекції політичні доктрини можуть стати основою настанов політичних партій, суспільних рухів. Всі вони виходять із існуючих політичних ідеологій. У них відображається таке бачення суспільного і державного устрою, яке відповідає інтересам соціальних груп, що стоять за ними. Всі доктрини, концепції, теорії, направлені на формування відповідної соціальної свідомості, узаконення і модернізацію ладу. Вони є обґрунтуванням цілей внутрішньої і зовнішньої політики відповідних держав.

У даній лекції не розглядаються окремі відомості теорії і концепції, зокрема такі, як фашизм і неофашизм, християнські моделі держави і права, радикальні погляди “нових лівих”, концепція індустріального суспільства, психологічні концепції держави і права, соціальний дарвінізм, природоправні вчення, футурологія, солідаризм та інші.

2. Теорія еліт. У період античності елітарний світогляд було відображено у працях Платона. Він вважав, що державні санкції можуть виконувати тільки вибрані, ті, хто отримав особливе виховання і достатній досвід управління державними справами. Людей, які не володіють незалежними знаннями, необхідно усувати від здійснення управлінських функцій, щоб уникнути хаосу у сфері державного керівництва.

На зламі XIX і XX ст. італійські політологи Г.Моска і В.Парето, а також німецький філософ О.Шпенглер та французький вчений Ж.Сорель заклали основи теорії еліт. Погляди Г.Моски:

- будь-яка держава, будь-який режим керується панівним класом, який прагне узаконити і раціоналізувати своє панування;
- поділ на еліту та маси є характерним для будь-якого суспільства, незалежно від політичного режиму. Влада завжди утримується панівною верхівкою;
- існує два типи панівної верхівки: аристократична або “закрита” еліта, яка опирається будь-яким змінам та демократична або “відкрита” еліта, яка допускає мінімальне розширення своїх лав за рахунок вихідців із мас;
- система еліта “закритого типу” і “еліта відкритого типу” не обов’язково співпадає із системою диктатури, демократії. Традиційна еліта може бути відкритою (католицька церква на окремих етапах історії), так само як республіканська еліта може бути закритою (деякі партії, профспілки).

Концепцію еліт Моска виклав у праці “Основи політичної науки. Правлячий клас.”

Психологічна теорія В.Парето. В.Парето значно збагатив теорію С.Моски. Він вперше вводить термін еліта. Вчений стверджував, що:

- панівна верхівка є однорідною;
- вона свідома того, що являє собою прошарок, відокремлений від решти суспільства;
- еліта об'єднується спільністю соціального походження та досвіду;
- для членів еліти характерне почуття змови та вміння привести в рух усі важелі, щоб заховати свої інтереси;
- В.Парето дає обґрунтування зверхності еліти над масами;
- ця зверхність є цілком природною, вона базується перш за все на психологічних якостях еліти, якій властиві енергійність, мужність, доброчесність;
- зверхність ця, проте, не є стійкою: при відсутності якостей, які підносять еліту над масами, їй загрожує занепад. Останнє твердження обґрунтовується історією. В.Парето вважає, що наприкінці XIX ст. європейська буржуазна еліта пронизала себе лібералізмом та парламентаризмом і наблизилася тим самим свої занепад.

Парето надає виняткового значення змінам в середині самої еліти, розробивши концепцію "циркуляції еліт":

- правлячі кола можуть допускати до себе нових членів, і тоді у них з'являється більше можливостей зберегти своє панування (британська еліта);
- правляча еліта може чинити опір найменшим змінам щодо оновлення своєї структури і тоді складаються сприятливі умови для корінних змін державного устрою;

Виникнення і існування панівної еліти В.Парето пояснював головним чином психологічними властивостями людей. В основі людських вчинків, на його думку, лежать нелогічні, ірраціональні збуджуючі зачини, так звані нахили, інстинкти, намагання. Це такі:

- інстинкт спілкування, компанійності – для політика спілкування
- це потреба його у визнанні з боку керівника організації, держави, партії;
- інстинкт комбінацій – це для видатних політичних діячів;
- потреба у демонстрації власних почуттів – у політика – це повага, культ, віра у вождя;
- прагнення до постійності агрегатів – намагання зберегти своє місце, до традицій, стереотипів;
- інстинкт цілісності індивідууму – забезпечити безпеку особи і власності;
- інстинкт сексуальності – найбільш сталий, хоча його намагаються обмежити різними моральними, релігійними і правовими заборонами.

Можливі, на думку В.Парето, різні комбінації “залишків”, але в політичних процесах виділяються два типи еліти: еліта левів і еліта лисиць. Будь-яка еліта, рано чи пізно, заспокоюється на досягнутому, втрачає свої якості, енергію і вироджується. У суспільстві виділяється нова потенціальна сила, яка домагається влади. Панівна еліта не здається добровільно. Тому циркуляція еліт здійснюється завдяки насиллю, переворотів, путчів, змов, революцій, які в цілому корисні для суспільства.

3. Теорія конвергенції. Одне з провідних місць зарубіжної політології займає теорія конвергенції – зближення, охоплення в одній точці або синтезу двох світових систем – соціалізму і капіталізму. Ця теорія виникла у 60-х роках ХХ ст. Її представники: Дж.Гельбрейхт, П.Сорокін, Р.Арон. Вони стверджують, що починається конвергенція капіталізму і соціалізму і що ці дві системи все більше втрачають свою різницю і поступово, запозичуючи один в одного негативні риси, зближуються і поступово зіллються в єдиному постіндустріальному суспільстві. І капіталізм поступово буде розвиватися у процесі “соціалізації”, а соціалізм “зживе” зайву жорстокість централізованого керівництва і вступить у стадію “лібералізації”. Таким чином, майбутнє, по

цій доктрині, належить не капіталізму чи соціалізму, а якійсь гібридній системі.

П.Сорокін і Р.Арон вважають, що подібна конвергенція – це наслідок НТР. Синтез двох систем, оснований на загальних індустріальних і культурних аспектах, що пов'язані з науково-технічною революцією. Загальними рисами цього є: процес індустріалізації, промисловий гігантизм, спеціалізація праці, автоматизація, зростання освіти населення, урбанізація, тенденція до скорочення сім'ї. Таким чином, створюється єдине постіндустріальне суспільство, політичною формою якого є “держава загального добробуту”. Суперечності між капіталізмом і соціалізмом все більше зникають і наступає синтез і злиття двох систем.

Політична влада в постіндустріальному суспільстві все більше втрачає класовий характер. Нову державу характеризує не капіталізм, не соціалізм. У ній керують не робітники і не промисловці, а менеджери-управлінці – особливий прошарок, який виникає внаслідок НТР. По цій теорії влада переходить від власників-акціонерів до функціонерів-управлінців.

У нових умовах 80-90 років цю теорію далі розвинув З.Бжезинський і вона дістала назву “теорії технократичного суспільства”. Згідно з цією теорією провідна роль в управлінні суспільством має належати не політикам, а висококваліфікованим фахівцям в галузі технології. Управляти суспільством, регулювати його життєдіяльність можна за допомогою суто технічних прийомів, винайдених вченими, так званими соціальними інженерами, які перебувають поза ідеологією.

4. Марксистсько-ленінська теорія соціалізму. Протягом останніх дев'яноста років однією з найбільш поширених була марксистська концепція соціального ладу. Привабливими були в основному ідеї політичної, економічної і соціальної рівності, як це відмітив Г.Спенсер. Український політолог В.Речинський зауважує, що марксистська модель стала могутнім магнітом, який притягував до себе відповідний психологічний, існуючий в кожному суспільстві тип людей, а саме таких, який дозволяв би до надзвичайної організованості, регламентованого життя по взірцю мурашника.

Катастрофою є не саме по собі існування цього психологічного типу, бо в природі він сам природний не гірше, ніж інші типи, а те, що елітна частина отримала важелі політичної влади.

Марксистська доктрина пройшла певні етапи свого формування. Джерелом цієї доктрини послужив утопічний соціалізм, особливо його другий етап – критичний соціалізм (С.Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен). Розробники і систематизатори доктрини К.Маркс і Ф.Енгельс у праці “Критика Готської програми” і “Анти-Дюрінг” основними постулатами теорії ставили, зокрема: необхідність соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату, усуспільнення усіх засобів виробництва, відсутність товарно-грошових відносин і встановлення розподілу товару по квитанціях, планове ведення господарства, заперечення політичного плюралізму.

Після революції 1917 року В.І.Ленін зауважував, що теорія марксизму була розроблена для високорозвинутих країн, а не для відсталої, аграрної, не розвинутої Росії, що життя показало нашу помилку: “знання про соціалізм у нас є, але знань в організації в масштабі мільйоннім, знань в організації і розподілу продуктів і т.д. цього у нас нема, цьому нас не вчили, що школу ми не проходили”. Тому він говорить про необхідність збереження товарно-грошових відносин, усуспільнення основних засобів виробництва, створення влади Рад, але під партійним контролем; вимагає впровадження трудової повинності, що соціалізм буде побудовано, але не на ентузіазмі, а з допомогою ентузіазму, на основі госпрозрахунку.

Після смерті В.І.Леніна з 1929 року Й.Сталін розпочав рух зворотній до марксистських положень. Повністю було поховано стимул до праці у трудящих, руйнувались цивілізовані цінності, не було господаря у суспільстві, почалось падіння життєвого рівня, наступила криза культури і моралі.

У повоєнні роки робились спроби модернізації цієї моделі на основі “перебудови”, “прискорення”, “реставрації до формованого соціалізму” тощо. Впроваджувались в життя різні моделі соціалізму: радянська модель, реального соціалізму (чеська, угорська, болгарська, польська), закрита (або

казарменна – КНР, КНДР, Куба, Камбоджа), ринкова (Югославія) тощо.

Для *радянської моделі* було характерним відчуження громадян від влади, пристосування виборчої системи до авторитарного режиму, застій теорії, встановлення влади партійного апарату, заміна диктатури пролетаріату на диктатуру партії, відчуження робітників і селян від власності.

Модель *“реального соціалізму”* характерна для країн, яким була нав’язана марксистська модель, але вони не пройшли повного розвитку капіталізму. Тут почалися пошуки виходу з кризи. Для неї були особливими: поява на рівні із державною і інших форм власності (але дрібних, без найманої праці і то для осіб, які перебували в родинних відносинах), регулювання суспільством різних форм державних і колективних структур, поява на рівні з принципом розподілу за працею, який залишався основним, інших форм одержання доходів, перенесення економічних акцентів із виробництва на споживання і зміна централізованого планування комбінованим, поширення економічних контактів з країнами несоціалістичного табору, передача управлінських повноважень із центру на нижчий рівень.

Для *казарменного соціалізму* характерним був аскетизм у задоволенні потреб людей, деспотизм вузького кола “революційних лідерів”, бюрократизація. Це зумовлювалось нерозвиненістю і дрібнобуржуазністю суспільного середовища. Тут знаходила місце відмова від диктатури пролетаріату, введення військової диктатури та культу особи, обмеження прав громадян, командно-адміністративна система управління економікою, насадження народних комун, які є виробничими і військовими організаціями, аскетичний спосіб життя, введення зрівнялівки, союз робітничого класу, селянства і національної буржуазії – “нової демократії” тощо. Реалією є те, що в цих країнах робляться спроби дещо модернізувати, виправити “помилки” (в КНР впровадження вільних економічних зон, тощо).

5. Соціал-демократична доктрина суспільного устрою.

Основоположником даної доктрини був Е.Бернштейн, який основні свої погляди виклав у працях “Передумови соціалізму і завдання соціал-

демократії”, “Чи можливий науковий соціалізм?”, “Класи і класова боротьба”. Далі ці погляди розвивали К.Поппер, Фред Бранд, Біл Хайд, Перу, В.Бранд.

Протягом десятиріч ця доктрина істотно змінювалась, а нині вона виступає у вигляді “демократичного соціалізму”. Основні її положення містяться в Декларації Соціалістичного Інтернаціоналу, конгрес якого відбувся в 1951 році. У ній відмічалось, що соціалізм – міжнародний рух, який не вимагає суворої єдності поглядів на відміну від радянського соціалізму. Визначена кінцева мета: соціальна справедливість, краще життя, воля і мир.

Основні аспекти демократичного соціалізму – це демократія політична, економічна, соціальна і міжнародна. Політична демократія вважає, що побудова нового суспільства відбудеться за допомогою реформ (звідси ця доктрина ще носить назву реформістська) і демократичних засобів. Демократія є визначальною в цій доктрині. Вона включає:

- свободу думки, організації, віросповідання, загальні вибори, право на культурну автономію національних меншин, незалежність судів, право на опозицію. Класова боротьба втратила своє значення, робітничий клас інтегрується в структуру “суспільства добробуту”. Держава вважається як “надкласова”, як “орган всепародної волі”.

Демократія в економічній сфері передбачає:

- повну зайнятість населення;
- високу продуктивність праці;
- піднесення життєвого рівня і справедливий розподіл доходів і власності;
- приватна власність зберігається в сільському господарстві, кустарному виробництві і промисловості середнього рівня;
- вважається, що треба тримати ринок під контролем, спрямовуючи його розвиток в інтересах суспільства. Така виробнича демократія здійснюється за допомогою інституту соціального партнерства – системи колективного договору з власниками підприємства стосовно умов праці, побуту, відпусток.

IVX *Демократія в соціальній сфері.* Цінність цієї доктрини – це соціальна справедливість. Вона передбачає створення для кожного громадянина рівних соціальних можливостей для вільного індивідуального розвитку. Справедливість вимагає більшої рівності у розподілі доходів, власності і влади.

Іншою цінністю є *солідарність*. Вона покликана об'єднати суспільство в русі демократичного соціалізму. Вважають, що без солідарності взагалі неможливе людське суспільство.

Демократія в міжнародній сфері – це підтримка миру, боротьба проти гноблення і експлуатації народів, допомога слаборозвинутим країнам.

Демократичний соціалізм реагує на новітні тенденції розвитку цивілізації. Тут важливе місце займає екологічна проблема, питання війни і миру, засоби масового знищення.

Які концепції демократичного соціалізму є сьогодні?

Концепція якості життя. Суть її полягає в спробі встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами і новими потребами трудящих (економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення і громадського транспорту, охорона здоров'я, професійна підготовка тощо).

У Франції, Бельгії, Італії у 70-80-х роках ХХ ст. сформувалась концепція “самоврядного соціалізму” – залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання і винесення рішень, керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства.

Соціал-демократичні партії Скандинавії та Німеччини розробили модель-концепцію “економічної (промислової) демократії”. Шведська модель демократичного соціалізму одержала назву “функціонального”. Політологи проголошують, що шведська модель соціалізму може дати ефект у країнах; де одержавлення суспільно-політичного життя зайшло надто далеко.

6. Лібералізм і неолібералізм. У середині 80-х років неолібералізм стає панівною доктриною на Заході. Сам лібералізм виник у ХVІІ ст. і пройшов три етапи свого розвитку.

Перший етап відноситься до епохи буржуазних революцій XVII – XVIII ст. Його найвищою метою була ідея індивідуальної свободи, розроблена в працях Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.Монтеск'є та інших. Засновниками лібералізму є Б.Констан і Т. де Токвіль. Другий етап відноситься до 70-80 років XIX ст. Його представники Д.Белл, Н.Глейзер, Д.Мойніхен, І.Крістолл, Е.Бенфілд. Третій етап охоплює 70-80 роки XX ст. Його представники: М.Фрідман, Ж.Бучаєн, Ф.А.Гаєк, Дж.Роулс.

Риси лібералізму: обґрунтування демократичних прав і свобод, недоторканість особи, свобода приватної власності і промислової конкуренції, політика вільної торгівлі, невтручання держави в економіку, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, виділення громадянського суспільства і держави. Що нового в сучасному лібералізмі?

В порівнянні з лібералізмом в минулому піддаються інверсії не тільки відносини особи, суспільства і держави, але і співвідношення свободи і рівності. Якщо раніше пріоритет надавався свободі, то зараз це змінилося. На думку лібералів, якщо держава забезпечує рівність усіх громадян перед законом, рівні права участі у політичному житті і рівність можливостей у соціально-політичній сфері, то відпадає необхідність у досягненні соціальної справедливості. Тим більше, що правлячий клас згоден надати матеріальну допомогу найбільш безгаланним із числа своїх співгромадян.

Неоліберали вважають: що без державного втручання взагалі не можливо забезпечити мінімум політичних прав і вимагають введення регулюючих функцій, закономірним стало існування профспілок, подолання соціальних конфліктів. У політиці – це вимога “плюралістичної демократії”. Неолібералізм виходить з необхідності партнерства між урядом, бізнесом і працею.

Неолібералізм досить строкатий за своїм спрямуванням. Є течії, які змикаються з консерватизмом, інші набули відтінок так званого “нового суспільства”. Характерним для них є заперечення класових антагонізмів, інші вважають, що конфлікт між виробництвом і споживанням має місце.

За доктриною “нове суспільство” це таке, яке збереже приватну власність на засоби виробництва, але вона буде більш демократичною. Головним фактором переходу до такого суспільства вважається НТР.

Сьогодні цю доктрину розвивають Д.Белл, Н.Глайзер, І.Крістолл, які поділяють неоконсерватизм і його ідеї, що дозволило зробити висновок про синтез ліберальних і консервативних ідей.

7. Консерватизм і неоконсерватизм. Неоконсерватизм виступає як доктрина захисту традицій одвічних цінностей. У 70-і роки став найбільш популярною концепцією на Заході. Соціальною базою його є буржуазія, фермери, ремісники, жителі села. Вона підтримується релігійною філософією.

Після другої світової війни консерватизм XIX ст. вніс в свою доктрину ряд серйозних змін, зокрема, конституціоналізм, поділ влади, загальне виборче право, яке раніше заперечували. Неоконсерватизм виявив значну гнучкість та відкритість, здатність засвоювати цінні елементи інших доктрин. У теоретичному плані він є синтезом неолібералізму і деяких консервативних цінностей. Характерні риси неоконсерватизму:

- спадкоємність, як вірність традиціям і цінностям;
- стабільність як головна умова ствердження істотної цінності орієнтації людини;
- порядок, який забезпечується суспільними інститутами;
- державний авторитет. Держава повинна бути не тільки сильною, але вона призначена стати провідником єдиної політичної волі;
- принципи свободи – здатності здійснити індивідуальні і суспільні ініціативи;
- протиставлення держави і громадянського суспільства вважається згубним.

Ринкова економіка – найсильніша риса неоконсерватизму. В економічній сфері неоконсерватизм вимагає: економіки пропозицій, згідно з якою активною силою суспільства є капіталісти і їх треба захистити,

регресивної податкової системи, зняття контролю над цінами, відміну гарантованої законом мінімальної зарплати, скорочення витрат на соціальні потреби.

У політичній сфері пропонується звуження зворотного зв'язку, тобто можливості громадян впливати на політичні процеси, пряме насильство як головна форма реалізації влади і якість управління і демократія. Таким чином, у політичній сфері неоконсерватизм є переорієнтацією по відношенню до проблем політичної влади, демократії, функції держави, бюрократії у бік посилення елітарних тенденцій. Неоконсерватизм і його курс став більш привабливим і ефективним. У багатьох країнах вдалося загальмувати інфляцію, скоротити безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати нерентабельні галузі промисловості. Автори доктрини: Г.Кальтенбрунер, Р.Скрутон і Г.Моргентау.

8. Нормативістська теорія держави і права. У ХХ ст. все більше місце в політології займають формалістичні теорії. Найбільш впливовим крилом неопозитивізму є нормативізм або “чиста” теорія права Г.Кельзена. Основна його робота “Чиста теорія права”.

Чистота політології по Г.Кельзену означає: виключення з неї ідеологічних і аксіологічних (ціннісних) аспектів. Протиставляючи науку ідології, Г.Кельзен передбачає, що політологія, право повинні бути вільними по відношенню до будь-якої ідеології, тільки тоді вона може бути наукою в справжньому розумінні цього слова. Суть, цінність і важливість – все це на його погляд чисто “мегафізичні” питання, займаючись якими, наука втрачає свою об'єктивність і перетворюється в ідеологію, стає прибічником класових інтересів. Виходячи з цього, він об'єктивно захищає ліберальну політичну систему. Основним джерелом єдності суспільства має стати основна норма. Вищим ступенем її є Конституція. Далі по висхідній ступені виступають закони і “загальні” норми (укази, розпорядження). Нижню сходинку становлять індивідуальні норми, які здійснюються судами і органами управління стосовно правових ситуацій. Сюди належать підзаконні нормативно-правові

акти. Звідси повне оправдання рішень і адміністративного управління.

По Г.Кельзену – держава є нормативний заклад, регулюючий примусовий порядок людських відносин. Г.Кельзен зводить теорію держави до теорії державного права.

9. Біологічне вчення про державу і право. Як відомо, людина – суб'єкт історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури на Землі, біосоціальна істота. Тому важливе співвідношення біологічного і соціального в людині. Теорія крайності біологізму лягла в основу біологічного вчення про державу, яка почалася на початку ХХ ст. Почав її Г.Спенсер, який приводив аналогію держави з біологічним організмом.

Далі цю концепцію розвивав Р.Челлен – шведський соціолог, один з творців геополітики. Р.Челлен розглядав державу як форму життя, біологічний організм, який стоїть над індивідами і одночасно включає і їх. Держава, як говорив Г.Спенсер, перероджується, розвивається. Держава по Р.Челлену, складається з п'яти життєвих сфер, кожній з них відповідає своя політика:

- географічний простір – геополітика;
- держава як народ – етнополітика;
- держава як господарство – господарська політика;
- держава як суспільство – соціальна політика;
- держава як управління – управлінська політика .

На перший план Р.Челлен висував географічний фактор в житті суспільства. Геополітичні погляди, які становлять розвиток людського суспільства є в прямій залежності від географічних умов і географічного положення, а звідси нерівноправність народів, їх нерівноцінність, расизм, питання “природних кордонів”, життєвого простору. Звідси можливі претензії до території, гегемонізм тощо.

У цій концепції на перший план ставиться біологічний початок, а не питання інтеграції природно-наукового і соціально-культурного знання про людину. Формування її творчих здібностей і розумних потреб. Ця теорія лягла в основу сучасної геополітики, її далі розвивають Стенфорд, Уільсон, Пендел.

У світовому політичному процесі існує ряд традиційних суспільно-політичних течій, що заявили про себе в минулому і мають різні форми вияву в наш час. Кожній течії відповідають суспільно-політична думка, діяльність її носіїв, організаційні структури, через які вона реалізується.

Обрані нами для вивчення основні суспільно-політичні течії склались і набули розвитку в XIX і XX ст. Вони відображають структуру політичних сил того чи іншого суспільства, що бореться за реалізацію своїх цілей. Інтерес до вивчення традиційних політичних течій, їхнього змісту покликаний до життя розвитком сучасної суспільно-політичної практики.

Тема 8. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

План.

1. Структура, елементний склад політичної системи.
2. Класифікація політичних систем.
3. Функції політичної системи суспільства.
4. Політичні режими, їх типологія і особливості режимів ХХ ст.
5. Основні напрями, особливості та проблеми формування політичної системи суспільства України.

Основні категорії:

система, політична система суспільства, політичні інститути, політичні відносини, політичні і правові норми, політична свідомість, суспільно-політичні норми.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Які фактори становлять більший вплив на механізм функціонування політичної системи: внутрішні (економічні, соціальні, культурно-освітні) чи зовнішні (міжнародні)?
2. До політичної системи входять держава і політичні партії. Яке їх місце і роль у політичній системі? Кому належить провідна роль?
3. Чи відповідають процеси формування політичної системи України "міжнародним стандартам"?

Основна література:

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.

Конституція України. – К., 1996.

Фарушкин М. Политическая система общества // Соц.-пол. науки. – 1991. – №5.

Політична система і політичний режим // Політична думка. – 1993. – №1.

Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилук. –К., 1995. – С.126-137.

Політологія /За ред. О.Семківа. 2-ге вид. – Львів, 1994. – С.253-261.

Короткий політологічний словник. К., 1992.

1. У визначенні поняття "система", "політична система", "політична

система рабовласницького суспільства”, “політична система феодального суспільства”, “капіталістична політична система” допоможе “Краткий политический словарь” (М., 1991), “Короткий політичний словник” (К., 1992), “Политология: энцикл. словарь” (М., 1993) і ін.

Поняття “система” означає ціле, що складається з частини, що взаємодіють одна з одною і всі разом творять певну єдність.

Особливою властивістю людського суспільства є його здатність формуватися в системи. В природі і суспільстві відомі: матеріальні і абстрактні, відкриті і закриті, прості і складні, статичні і динамічні системи. Система людського суспільства складна, динамічна, може бути відкрита чи закрита (в залежності від режиму), багаторівнева, яка складається ще із екосистем – політичної, економічної, соціальної, духовної. Політична система в значній мірі формалізована, бо відносини в її межах регулюються нормами – політичними і правовими.

Яка ж структура політичної системи? *Залежно від ролі і функцій, що виконуються, політична система складається із блоків:*

- а) політичної організації;
- б) політичних відносин;
- в) політичних і правових норм;
- г) політичної свідомості і політичної культури.

В блок *політичної організації* входять елементами ті інститути, групи, в діяльності яких політика є суттєвою притаманною внутрішньою ознакою. Такими є: держава, політичні партії, громадсько-політичні організації і об’єднання.

Центральне місце займає *держава* – неминучий елемент соціально-класового суспільства. Через неї видаються закони, організовується виконання програми уряду, збираються податки, тримається в дії апарат примусу (суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, безпека), утримуються збройні сили.

Одне із важливих місць в політичній системі займають *політичні партії і рухи*, бо через них виражаються інтереси значної частини народу.

Причини і витоки появи партій і рухів в різні часи шукали у соціальних, економічних, психологічних обставинах. До середини XIX ст. постійною і панівною традицією була думка про *антипартизм* (негативне ставлення до партій). Це пояснюється тим, що наука відставала від політичної практики, і несумісність уявлення про сильну державу.

Н.Макіавеллі розглядав партію, як силу, що протистоїть державній єдності. Французькі революціонери негативно ставилися до партій і вважали їх злочинними угрупованнями і т.д.

У теперішньому розумінні слово “партія” виникло із появою і введенням виборчого права, що відкривало доступ народних мас до політики. Партіє, партіс – від лат. – група, політично організована, активна частина спільноти, покликана виражати і захищати інтереси цієї спільноти, здійснювати роботу для їх задоволення. Вважається, що партія є засобом перетворення волі індивідумів у колективну волю, знаряддям участі громадян у формуванні політики держави. У Законі України дано таке визначення партії: “Партія є об’єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формування органів влади місцевого та регіонального самоврядування та представництво в їх складі”.

Першою масовою партією було Ліберальне товариство ресстрації виборів у Англії, засноване у 1861 році. У 1963 році виникла перша робітнича партія – “Загальний німецький робітничий союз”, заснований Ф.Лассалем. На рубежі XIX і XX ст. виникає цілий ряд політичних партій, такі, як соціал-демократична в Німеччині, соціалістична у Франції і ін. На сьогодні у світі нараховується понад 800 політичних партій, які об’єднують понад 400 млн. членів; чималу кількість прихильників. Сучасні політичні партії, як правило, прагнуть взяти владу або мати можливість впливати на неї. Але вона не повинна перетворюватися в державу, підмінювати її, володіти державною владою, як це мало місце у нас. Їх роль визначається тим, яку функцію відіграють ті чи інші верстви населення, соціальної спільноти (прогресивну,

революційну, консервативну) і їх. обличчя визначається не програмами, а конкретними справами. Отже, політична партія – масова політична організація, члени якої визнають або дотримуються певних норм, доктрин і репрезентують суспільні групи у політичній системі.

В сучасній обстановці все більший вплив на народні маси, політичне життя відіграють *політичні рухи*. Для них характерним є більший демократизм, не обов'язковість ідейної єдності, розширення соціальної бази. Прикладом може служити Народний Рух за перебудову в Україні. Необхідно відзначити, що вплив партій і рухів у різних країнах не однаковий. Значно вищий вплив партій у західноєвропейських країнах, ніж у США. Проте їх роль значна, особливо під час виборів (США, Великобританія).

Політичні відносини – це відносини, які витікають із боротьби за владу таких елементів суспільства, як соціально-класова група, раса, нація, етнос, субетнос і їх організаціями, між державою і громадянським суспільством. Головне в політичних відносинах встановити політичний плюралізм, узгодження інтересів соціальних груп, націй, визначення цілей соціально-економічного розвитку, напрямків діяльності влади. Політичні відносини в цілому до суспільства виступають як управлінська система. Тут відіграє роль державний механізм управління.

Але політичні відносини мають регулюватися в політичній системі. Таким регулятором виступають *політичні і правові норми* (3-ій блок). Політичні норми виступають насамперед у національному праві, в Основному законі, підзаконних актах. Вони мають враховувати політичні інтереси класів, соціальних груп, народні традиції, звичаї, які набули поширення; врегулювати відносини правової держави і громадянського суспільства; встановити еталони поведінки особи, громадських організацій, трудових колективів.

4-тим блоком у політичній системі, як вказувалося, виступає *політична свідомість і політична культура*. Оскільки даній проблемі присвячена окрема тема, то тут можна тільки відзначити, що політична свідомість – це складне явище і не що інше, як сприйняття і усвідомлення

соціальним суб'єктом усього світу, суспільного розвитку і відношення (позитивне чи негативне) до політичної реальності, а політична культура включає політичні погляди, установки соціальних суб'єктів, ціннісні орієнтації; норми політичної поведінки, політичні традиції, активну участь соціальних суб'єктів у функціонуванні політичних інститутів.

Отже, політична система – це замкнута єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин, яка забезпечує інтеграцію всіх елементів суспільства як єдиного організму. Звичайно, ця система повинна постійно змінюватися, вдосконалюватися.

2. Класифікація політичних систем

Залежно від ряду факторів історично складається певний *тип* політичної системи тієї чи іншої країни. Найрізноманітніші політичні системи можна класифікувати за принциповими корінними ознаками. Існують *три* головні моделі політичних систем: командні, змагальні і соціопримирливі. Кожна з цих систем може мати багато модифікацій і не існує абсолютна в "чистому" вигляді. Проте це не позбавляє можливості виділити певні домінуючі ознаки кожної з них.

Командна політична система характеризується ознаками: інтеграція, фактичне об'єднання всіх структур не шляхом боротьби й співробітництва, що складаються природно, поступово, а на основі бюрократичної централізації "зверху" навколо одного центру; прийняття рішень; протистояння політичному плюралізму; командний стиль управління всіма сферами суспільного життя; панування адміністрування у вирішенні всіх політичних проблем; ліквідація автономій центрів у прийнятті рішень; усунення політичної опозиції; виняткова роль партійно-державного лідера знаходить вираження тією чи іншою мірою в культурі його особи; приниження політичного значення громадянина, обмеження його прав і свобод; безконтрольність політичних інститутів; відсутність розподілу влади; ставка переважно на силові, примусові методи; значне поширення політичної демагогії про захист інтересів народу; створення номенклатури (теократичної, королівської, військової або партійно-

державної), яка побудована на принципах рангів з відповідним забезпеченням за рахунок суспільства; відкрите насильство.

Ця система пройшла історичний шлях від правління єгипетських фараонів, через панування тиранів Греції, імператорів Риму, феодалних абсолютистських монархів до сучасних авторитарних, тоталітарних систем.

Сучасні командні системи представлені комуністичними режимами, військовими диктатурами в Азії, Африці та ін. Доведено, що хоча на певних етапах розвитку суспільства командні системи можуть бути добре пристосовані для виконання проміжкових завдань, проте в кінцевому підсумку вони є гальмом суспільного розвитку.

Змагальна політична система має ознаки: політичний плюралізм; вплив на державну владу, різні центри прийняття політичних рішень через “групи тиску”, що інституціонально відокремлені й змагаються між собою; наявність більшості центрів прийняття політичних рішень; визнання рівності і гарантій прав людини й об’єднань громадян, примус не виключається, але не є прямим, основним методом в управлінні; захист конституційного ладу, його правових основ; ставлення до права як до цінності та ін.

Така система існувала у деяких рабовласницьких державах (Афіни), феодалних містах-державах (Новгород, Дубровник, ганзейських містах-державах узбережжя Балтійського моря). Вона найбільше виявила себе за капіталізму з його постулатами вільної конкуренції, товарообміну. Політична система Іспанії, Італії, Португалії, Греції та інших країн продемонструвала свої позитивні сторони і висвітлила проблеми розвитку. Вона може добре функціонувати в умовах стабільного суспільства, як єдиного соціального організму.

Соціопримирлива політична система має такі ознаки: висунення на перший план соціальних проблем у змаганні за утвердження політичних цілей і завдань; використання компромісів у вирішенні політичних, економічних, духовних проблем; професіоналізм політичного управління; утвердження політичного плюралізму, що передбачає певні обмеження панівних сил, груп,

які змагаються на основі консенсусу; високий рівень політичної культури; прагнення до утвердження соціального миру, соціальної справедливості; поступове, але постійне здійснення соціальних програм; високий рівень захисту прав людини; саморегульованість і ін.

Елементи соціопримирливої системи знаходимо і в минулому, однією з яких вона складається лише в умовах високого рівня економічного розвитку.

Звичайно, будь-яка класифікація, певною мірою умовна. Наведені властивості політичних систем не є абсолютними. Елементи тієї чи іншої системи можуть бути присутніми у характеристиці інших систем.

3. Політична система має ряд функцій. В загальному плані вони полягають в наступному:

- визначення завдань і цілей суспільства;
- мобілізація всіх ресурсів для досягнення визначених політичних цілей;
- законотворчість;
- інтеграція всіх елементів суспільства;
- регулятивно-регламентаційна політичних відносин і поведінки;
- легітимізація політичних відносин;
- забезпечення зовнішньої і внутрішньої безпеки.

Основними є перша і друга функції.

В Україні найбільш складне завдання полягає в тому, щоб подолати колишню ейфорію до ринку, знайти баланс соціальних інтересів при переході не просто до ринку, а до соціально-орієнтованої ринкової економіки і при цьому має зіграти важливу роль координуюча функція політичної системи.

4. В останній час один із основних компонентів, від яких залежить політична система, це *політичний режим*. Політичний режим – сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, що відображає стан демократичних прав і свобод, відношення органів державної влади до правових основ їх діяльності. Режим визначається способом формування представницьких органів, співвідношення інститутів влади, центральних і

місцевих органів, роллю діяльності громадських організацій, правовим статусом особи. Серед режимів виділяється тоталітаризм, авторитаризм, демократизм.

Тоталітарний режим (від лат. тоталіс – увесь, цілий, повний) характеризується прямим насиллям в процесі управління суспільством (фашистський, напівфашистський), відсутністю плюралізму, демократичних свобод, політичних прав для населення, наявністю однієї офіційної ідеології, монополією на засоби інформації. До тоталітарних держав відносились нацистські режими в Італії, Німеччині і близькі до них своєю суттю – сталінізм, маоїзм.

До *авторитарного* режиму (від лат. ауторітаріс – вплив, наказ) належать військово-поліцейські і різні варіанти “казарменного” режимів. Це антиправові режими, де одноосібна влада правителя або правлячої верхівки, не обмеженої правом; відсутній розподіл влади, яка формально існує. Вона здійснює централізм в управлінні, а на місцях маріонеткові органи, які виконують волю центральних органів; монополізацію влади в руках групи людей, яка спирається на поліцейський і військово-каральний апарат; придушення партійної опозиції; пристосовує виборчу систему до потреб режиму. Вона ігнорує, як і тоталітарний режим, народ як джерело влади; права і свободи громадян; автономність особи. Прикладом такого режиму можуть бути Чілі, Південна Корея 70-80-х рр., СРСР – брежнєвський період.

Демократія (від лат. демос – народ, кратос – влада) – влада народу, встановлена народом, для народу. Ця форма політичного устрою, яка визнає народ як джерело влади. Для демократії характерні ознаки: 1) наявність конституції, яка закріплює особисті, політичні права і свободи громадян, які проголошують принцип рівності перед законом; 2) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; 3) проголошення свободи діяльності політичних і інших громадських організацій; 4) визнання участі народу у справах держави, його вплив на рішення основних питань життя суспільства.

Як бачимо, тут основна ідея рівності і справедливості у процедурах

прийняття рішень. Відповідно воля більшості з визнанням прав і потреб меншості. Якщо в двох попередніх режимах були відсутні права і свободи людини, то при демократії визнаються свобода і рівність громадян в обговоренні, вирішенні спільних проблем, права на існування різних поглядів.

5. Основні напрями, особливості, та проблеми формування політичної системи України. Нині в Україні ще не сформована стала політична система, а відбувається перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави, а в майбутньому до громадянського суспільства. Це головна особливість Української держави.

Перехідний період відбувається в тривалій кризовій ситуації, яка охопила політичну, економічну, соціальну і духовну сфери життя нашого суспільства. З точки зору особливостей її загальних якостей політична система України може бути охарактеризована у межах різних типологій як:

- перехідна від закритої до відкритої;
- перехідна від неправового до правового типу;
- світська (на відміну від релігійної або атеїстичної);
- централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації;
- система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недостатньо сприйнятлива до соціальних новацій;
- в політичній сфері стара державність зруйнована, а нова лише формується, причому ефективність її діяльності низька. Це зв'язано із відсутністю авторитетних політичних лідерів. Зростає апатія населення щодо діяльності владних структур;
- в економічній сфері по суті втрачене державне управління економічними процесами, зменшується національний прибуток, у напруженні перебувають сільське господарство, транспорт, енергетичні галузі; падає добробут більшості населення;
- в соціальній сфері спостерігається зростання майнової

- нерівності, зубожіння більшості населення, поляризація інтересів, загострення соціальних протиріч;
- випала з поля зору держави культурно-освітня сфера;
  - у сфері ідеологічній – криза духовності, невпевненість більшості населення в завтрашньому дні, відсутність політичних орієнтирів, ідеалів;
  - не сформована система ефективних відносин України з іншими країнами та міжнародним співтовариством в цілому, не знайдено достойного місця країни в цілому.

В Україні формується перехідна модель від монолітизму до формального плюралізму при наявності відносно різноманітності форм та конче обмеженого реального плюралізму змісту.

Більш детально по цьому питанню див.: Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилюк. – К., 1995. – С.133-135.

Тема 9. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Держава – основний інститут політичної системи суспільства, організовуючий, направляючий і контролюючий спільну діяльність у відношенні людей, класів і асоціацій.

Держава представляє собою центральний інститут влади в суспільстві і контрольоване здійснення цієї владою політики.

Поняття держава являє собою одне із найбільш складних завдань політичної думки. Теорія держави охоплює три групи проблем: суспільні, класові і політико-правові. Держава є одним із найважливіших інститутів будь-якого суспільства, що формувалася і вдосконалювалася разом із розвитком людської цивілізації. За нинішніх умов державі не знайдено адекватного замітника, оскільки держава є центральним, базовим елементом політичної системи суспільства, серед найважливіших завдань політології актуальним залишається висвітлення її сутності, соціальної ролі виконуваних нею функцій, форм державного правління і державного устрою, політичних режимів і принципів міждержавної політики.

План:

1. Держава, її ознаки, риси і функції.
2. Історичні етапи становлення держави.
3. Типи державних установ і форми правління.
4. Держава і громадянське суспільство.
5. Правова держава, її ознаки і принципи.

Основні категорії:

держава, громадянське суспільство, правова держава, типи держав, форми правління.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Чим відрізняється апарат держави від механізму держави?
2. Яка відмінність функцій держави від функцій політичної системи?

3. Назвіть основні напрями формування правової держави в Україні.
4. Як ви розумієте поняття соціальна держава?
5. Які перспективи розвитку держави в сучасному світі?
6. Громадянська думка та авторитет державної влади.
7. Яке походження і яка сутність держави?
8. Яка структура державної влади?
9. Які формотворчі чинники держави?
10. Чи повинна держава втручатися в приватне життя людей, в існування громадянського суспільства?
11. Як може окрема людина впливати на державу?

Основна література:

- Білоус А.О. Політико-правові системи: Україна і світ. – К., 1997. Частина V,VI.
- Білоус А.О. Верховна Рада України: розташування сил і перспективи партій / / Нова політика. – 1995. – №1. – С. 29-36.
- Брецко Ф.Ф. Основи держави і права. Книга 1. – Ужгород, – 1998.
- Дмитриев Ю.А. Соотношение политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. – 1994. – №7.
- Лемак В. Теорія держави і права. Курс лекцій. – Ужгород, 1998. – Гл. 3-7.
- Бутенко А.П. Государство, его вчерашние и сегодняшние трактовки // Государство и право. – 1993. – №7.
- Волощенький Б. Місцеве самоврядування // Віче. – 1995. – №10.
- Гавриленко Н.Н. Правовое государство и дисциплина. – М., 1991.
- Макаров О.В. Соотношение права и государства // Государство и право. – 1995. – №7.
- Рибалко Б., Лазарев В. Національна держава // Віче. – 1996. – №8.
- Лазарев В. Что такое правовое государство? М., 1990.
- Рябов С. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
- Українська державність в ХХ ст. – К., 1996.

Якушик В.М. Проблеми типологізації суспільного розвитку та держави // Політологічні читання. – 1992. – №2.

Якушик В.М. Різноманітність форм правління // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – №10.

1. Держава – територіальна спільність класового суспільства, яка з допомогою механізму публічної влади забезпечує основи існування індивіда, а також суверенітет народу.

Існує і інше визначення держави, а саме: “Держава – базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, створений для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб”.

Держава усіх часів характеризується рядом ознак. Основними ознаками держави є:

- державний суверенітет;
- наявність публічної влади, яка реалізується в системі органів влади і управління, що утворює механізм держави.

Це особлива група людей, які зайняті управлінням усього суспільства, охороною його економічних та соціальних структур;

- примусова монополія влади, що поширюється на всіх жителів держави;
- особливе право видавати обов’язкові для всіх закони і розпорядження;
- державно-організована територія, недоторканість якої гарантують інститути влади, особливо армію;
- реалізувати зовнішню політику у всіх сферах міжнародних відносин;
- монопольне право встановлювати обов’язкові для всіх податки і формувати державний бюджет;

- право випускати позики;
- громадянські стосунки держави і особи;
- має мову спілкування;
- має систему основних цінностей;
- наявність власної символіки та атрибутів.

Держава вважається основним елементом політичної системи. По відношенню до суспільства держава виступає як знаряддя керівництва і управління з боку пануючого класу.

Сукупна соціологічна характеристика держави включає такі критерії: **по-перше**, соціальне призначення держави; **по-друге**, його організаційну структуру; **по-третє**, специфічні можливості, права і повноваження порівняно з іншими суспільними інститутами; **по-четверте**, характер відносин із суспільством, класами, націями. Взагалі термін держава можна розуміти як:

1. організацію великої суспільної групи, але в таких випадках користуються такими поняттями як край, народ, вітчизна, суспільство;
2. відносини політичної влади – ціле співвідноситься з частковим – між громадянами і органом держави;
3. держава ідентифікується виключно з її адміністративними органами, які керуються правовими нормами, що регулюють їх функціонування.

Держава характеризується багатьма рисами, які виділяють її серед інших організацій. Серед цих рис можна виділити:

- **Право до застосування сили.** Держава має спеціалізовані органи примусу, що вступають в дію в ситуаціях, визначених правом. Державний примус є першим, вищим порівняно із іншими організаціями щодо застосування відповідно до права і в рамках права;
- **Суверенність.** Вона має зовнішній і внутрішній вимір. Полягає

в тому, що держава має найвищу і не обмежену владу стосовно суб'єктів внутрішньої діяльності в її кордонах. Всі інші держави повинні поважати цей принцип. Суверенність виступає як конструкція формального права, а також як політична директива. Одночасно вона не є безумовною політичною нормою з огляду на дійсну міжнародну і внутрішню залежність, що обмежує владу держави. Позаправний політичний сенс суверенності можна охарактеризувати як здатність суб'єктів діяльності через державу, або в її рамках, гарантувати суспільству самостійність і незалежність в розвитку. В сучасних умовах сфера суверенності держави обмежена внаслідок міжнародної взаємозалежності в економічній, політичній і у військовій сферах.

- **Всезагальність.** Держава охоплює своєю компетенцією всіх людей, що знаходяться на її території. Цей вплив пов'язаний із підлеглістю громадян інших держав законам тієї держави, на території якої вони знаходяться. Привілеї на імунітет, що надаються представникам дипломатичного корпусу не означають звільнення їх від виконання обов'язків на території даної держави законів.
- **Апарат держави.** Держава існує і діє через свої органи – законодавчі, виконавчі, контрольні та інші. Держава нероздільно пов'язана з визначеною територією, на яку поширюються її влада і право. Територіальний характер держави є її атрибутом. Територія окреслює кордон держави.
- Державна влада є **пріоритетною** і вправі наділяти інші види публічної влади владними повноваженнями.
- Саме державна влада здійснює **контроль** за станом законності в країні і функціонуванням інших видів публічної влади, в тому числі їх фінансових систем.

Ще в кінці XIX ст. закарпатець, Петро Лодій, який знаходився в Росії,

визначив властивості державної влади. Він вказує на такі риси:
а) незалежність від будь-якої іншої влади стосовно державних справ;
б) верховенству підлягають всі інші влади, наявні в державі; в) всезагальність – об'єднує права людей, що знаходяться в державі, виражає єдність волі;
г) неподільність – вона не може бути відокремленою від держави, але ділиться за функціями; д) рівність – влада рівномірно поширюється на інших суб'єктів; походить від бога; є святою і непорушною.

Крім вищенаведених особливостей, державна влада характеризується рядом специфічних властивостей:

- а) має суверенітет;
- б) є легітимною;
- в) є легальною;
- г) як наслідок – є ефективною.

Кожна з цих особливостей добре розглянута доц. В.Лемаком (див. стор. 29-41).

Механізм держави – це цілісна система державних органів і організацій, з допомогою яких держава здатна реалізувати свою владу та здійснити інші функції і завдання перед суспільством. Тобто, це той інституційний механізм, діяльність якого спрямована на виконання державою свого соціального призначення.

Складовими частинами державного механізму виступають:

- а) органи державної влади;
- б) позавладні державні установи і організації, котрі здійснюють інші функції держави.

Поняття структури механізму держави дозволяють виділити такі його характерні ознаки:

1. Це цілісна система державних організацій і установ;
2. Елементами державного механізму є державні органи і установи, в яких працюють державні службовці;
3. Структура державного механізму, повноваження чи

функціональне призначення кожного його елемента визначаються конституцією і законами даної країни;

4. Державний механізм з метою забезпечення державно-владних приписів володіє спеціальними установами (поліція, в'язниці);
5. Механізм держави є інституційною системою, яка практично забезпечує здійснення державної влади й функції держави.

Загальноприйнятим у політології є поділ функцій держави на внутрішні і зовнішні. Внутрішні функції держави:

- гарантування безпеки громадян і суспільства, розвиток законодавства, утвердження законності і правопорядку;
- захист економічної основи суспільства, всієї багатоманітності власності;
- регулювання соціальних конфліктів і класових протистоянь, забезпечення узгодженості інтересів і потреб індивідів і соціальних груп;
- контроль за освітою і вихованням, сферою культури, регулювання відносин етнічних груп і національна консолідація;
- гарантування демографічної та екологічної безпеки, розумного використання природних ресурсів, збереження людей;

Зовнішні функції держави:

- захист інтересів і суверенітет держави в усіх сферах міжнародних відносин;
- захист території, на яку поширюється державний суверенітет;
- зміцнення обороноздатності країни, підтримання бойової могутності збройних сил;
- захист миру та участь в боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку;
- з'ясування і реалізація міждержавних і міжнародних інтересів через дипломатичні відносини і служби, а також участь в роботі міжнародних організацій, союзів, об'єднань (ООН, ЄС, НАТО тощо);

- організація і підтримка, а також розвиток міждержавних відносин на основі міжнародних принципів;
- захист інтересів держави і її громадян у взаємовідносинах з іншими державами.

Для реалізації державних функцій необхідно мати державний апарат, певну структуру державних органів. Ця структура змінюється залежно від різних типів держав і політичних режимів, але в будь-якому разі вкладається в поняття “державна влада”.

Підсумовуючи перше питання слід зробити такі зауваження:

- держава не повинна виражати інтереси однієї соціальної спільноти людей або партії. Це орган, покликаний служити усьому народу, усім соціальним спільнотам;
- держава повинна забезпечити порядок і стабільність, основи розвитку суспільства, права і свободи громадян;
- планування як принцип державної політики (ринкова економіка);
- існує п’ять елементів організаційної структури апарату держави: представницькі органи, державна адміністрація, судові органи, органи прокуратури і органи державного контролю.

2. З’ясування проблеми походження держави має актуальне значення, позаяк у процесі її виникнення виявляються її головні функції та специфіка. Знаючи обставини, які породили державу, ми можемо прогнозувати можливості зміни її функцій.

У політичних вченнях немає однозначних концепцій походження держави. Загальновизнаним є те, що держава не існувала вічно, а породжена історичним розвитком. Платон у праці “Держава”, аналізуючи досвід античності, пов’язував походження держави з розвитком суспільного поділу праці та виникнення різних груп населення. Релігія пов’язує виникнення держави з втіленням Божої волі. Матеріалісти XVII–XVIII ст. (Гобс, Руссо) трактували державу як суспільний договір. Марксизм визначав сутність держави як суспільного явища. У XX ст. дійшли висновку, що виникнення

держави пов'язано з походженням класів, важлива роль в яких належить відтворенню самої людини та регулюванню шлюбних відносин.

Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що на процес формування держави діють три групи чинників: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності та класів; 3) історичні зміни у відтворенні самої людини. Формування держави – тривалий процес розвитку самоуправління і становлення державних інститутів.

У своєму розвитку держава пройшла такі історичні етапи:

1-й етап. На ранній стадії становлення держави зберігаються залишки первісної демократії, чергуються республіканський і монархічний державні режими і форми правління, членування на вільних і невільних. Дві функції держави чітко визначені: 1) утвердження “загальних справ” в суспільстві; 2) панування примусу по відношенні до рабів і кріпаків. Зберігається вождизм, успадкований від первісних форм влади.

2-й етап охоплює середні віки і початок нового часу (до XVI ст.). Зберігається сильна деспотична влада з нерівними відносинами панування і володіння. Тут є сеньйори і васали. Використовується неекономічний примус.

Держава домінує в суспільстві, так само, як і дисципліна страху (Гобс). Починаючи з XIII ст. в Європі, а потім і в інших країнах, поступово формується передумова і основи держави нового часу. Становиться держава з територією, проходить централізація держави, об'єднання земель, створюється державний апарат управління, в якому важливу роль відігравали службові відносини. Колишня церковна влада була подолана і державне будівництво відбувається на економічній і соціально-політичній основі. У XVI ст. виникає і сам термін держава, роль якої до цього часу відігравали поняття “володіння”, “землі”, “князівства”, “імперії”, “республіка”.

3-й етап. У Європі завершується процес формування нації, формування загального національного ринку, мовної і культурної консолідації більшості країн в XVII ст. Відбувається підготовка до створення громадського суспільства, формується соціальна і класова структура, складаються товарно-

фінансові відносини. Почався процес формування особи нового типу, вихід із хаосу феодальних міжусобиць. Боротьба за права і свободи особи людини – рівність і рівноправність суспільства, одержали новий імпульс. Розвиток громадянського суспільства і правова держава були досягнуті значно пізніше. Але становлення держави нового часу, громадянська, економічна, культурна консолідація і уніфікація суспільства стали панівними, але не єдиними тенденціями, так і створено унітарні держави. Створюються багатонаціональні імперії. Імперські утворення не стійкі (Австро-Угорщина, Туреччина, Росія), відбувається тенденція до створення національних держав. Ця закономірність стає панівною у ХХ ст.

4-й сучасний етап – це розвиток федеративних і конфедеративних процесів (ФРН, США, Швейцарія), боротьба за і проти таких об'єднань (СРСР, ЧСР, Югославія). Ці проблеми включають: поглиблення демократичного процесу, створення основ громадянського суспільства, динамічний розвиток соціальної і економічної сфери на новій матеріальній основі, проходить формування динамічних, здібних до адекватних реакцій на зміни умов і механізмів стабілізації держави, відновлення рівноваги сил і порядку в суспільстві та стабільності держави завдяки рівновазі влади і суспільства.

3. Для розуміння місця і суті держави в суспільстві важливе значення має аналіз типу і форми держави. Та чи інша форма державного устрою відображає зв'язок центральних і місцевих державних органів, відносин окремих частин держави між собою і з державою в цілому. Які фактори впливають на типізацію в тій чи іншій країні?

По-перше, *спосіб утворення держави*. Ті з них, які утворилися на базі кількох держав, як правило, мають складну форму (напр. Німеччина). Навпаки ті, котрі утворилися шляхом відокремлення частини із іншої держави, часто мають унітарний тип (напр. республіки колишнього СРСР, або держави, які виникли при розпаді Австро-Угорщини).

По-друге, *національний склад населення держави*. Якщо в одній державі кілька етнічних груп є корінними і не виступають діаспорою

державотворчих націй – такі держави, як правило, будуть мати складну форму.

По-третє, *державний режим*, існуючий в країні. В умовах недемократичних режимів державна влада завжди монополізована центральними органами і тому устрій має централізований характер (колишні СРСР, ЧССР, Югославія).

Політологи розрізняють три типи держав: 1)унітарні; 2)федерації;3)конфедерації. Це зроблено за допомогою державного устрою.

Унітарні держави – це єдині держави, в яких існують лише єдині для всієї країни вищі органи державної влади, що здійснює державний суверенітет. Характерні ознаки її:

- єдине законодавство, в тому числі єдина конституція;
- єдина централізована система органів державної виконавчої влади;
- єдина судова система;
- єдина цілісна територія, котра складається з адміністративно-територіальних одиниць;
- статус органів державної влади адміністративно-територіальних одиниць, а також органів місцевого самоврядування визначається нормами загальнодержавного права;
- у країні має місце єдине громадянство;
- фінансова система функціонує на основі єдиного державного бюджету.

Більшість держав сучасного світу мають саме унітарний територіальний устрій. Такий тип держави дає змогу центральним органам влади сконцентрувати ресурси, оперативно вирішувати назрілі проблеми.

Такими унітарними державами є Україна, Польща, Угорщина, Словаччина. В унітарних державах, які мають територіально-адміністративний поділ, складові частини держави мають різний правовий статус, навіть автономію. Наприклад, у Данії (Гренландія), Франції (Корсіка), Португалія (Азорські острови), Україні (Крим). З точки зору територіальної

організації публічної влади унітарні держави поділяються на дві групи: децентралізовані і централізовані.

Федерація – це єдина союзна держава, котра складається з кількох державних утворень, об'єднаних для вирішення центральною владою спільних для всіх суб'єктів федерації завдань. У кожній федеративній державі функціонують два рівні влади: федеративний рівень (центральна або союзна влада) і рівень учасника федерації (штату, провінції, землі тощо). До складу сучасних федерацій входить різна кількість суб'єктів (в США – 50, Австралії – 6, Австрії – 9, ФРН – 16, Індії – 25, Югославії – 2, Росії – 89 тощо).

Федеративний тип сучасних держав характеризується такими ознаками:

- держава поділяється на складові частини, які мають деякі атрибути суверенітету: символіку, вищі державні органи, конституції тощо. Проте верховенство влади повністю залишається за єдиною федеративною державою, яка володіє суверенітетом;
- територія федерації складається з територій її суб'єктів. У цьому аспекті існує поняття “федеральний кордон”, кордон штату;
- федеральне законодавство визначає межі законодавчої компетенції суб'єктів федерації;
- суб'єкти федерації позбавлені права виходу із складу федеративної держави, хоча такі спроби мають місце час від часу (Канада – Квебек, Росія – Ічкерія);
- суб'єкти федерації позбавлені права самостійно виступати на міжнародній арені. Це означає, що вони не є суб'єктами міжнародних правовідносин;
- фінансова і бюджетна система федерацій мають централізований характер;
- збройні сили у всіх федераціях підпорядковані федеральному центру;
- структура федеральних органів влади передбачає представництво

у її складі суб'єктів федерації. Верхня палата парламенту періодично виконує саме таку роль (сенат конгресу США – 100 сенаторів – по два зі штату);

- установча влада у федераціях здійснюється, як правило, за участю суб'єктів федерації.

Особливості федерації:

- центральне і місцеве управління;
- подвійне громадянство;
- державно-управлінське право;
- має зміни в законодавстві.

Конфедерація – союз суверенних держав, які зберігають незалежність свого існування і які об'єднані для досягнення певних спільних цілей (політика, військова справа) для координації своїх дій. *Ознаки конфедерації:*

- конфедерація утворюється на основі відповідних договорів;
- суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу із складу державного утворення;
- суверенітет в конфедерації належить суб'єктам, які входять до її складу;
- до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань;
- у конфедераціях утворюються лише ті державні органи, які необхідні для здійснення завдань, спеціально визначених договором;
- суб'єктам конфедерації належить право нуліфікації, тобто відмови у визнанні або відмови у застосуванні актів конфедераційних органів влади;
- бюджет конфедерації формується за рахунок добровільних внесків її суб'єктів;
- військові формування набираються суб'єктами конфедерації, причому рідко зберігається їх подвійне підпорядкування державним

- органам конфедерації та її суб'єктів;
- конфедерація немає єдиного громадянства;
- як правило, в конфедераціях відсутня єдина система грошового обігу.

Досвід конфедерації свідчить, що цей тип держави є перехідним.

Форми державного управління повинні дати відповідь на запитання, як організована державна влада, з яких органів вона складається, який порядок її утворення, який розподіл компетенцій між ними.

Традиційно питання про форми держави розглядається в трьох аспектах, по-перше, з точки зору форми правління, під яким розуміємо порядок формування вищих органів влади, а також співвідношення між центральними органами апарату держави (уряд – парламент). По-друге, в аспекті форми державного устрою, під яким розуміємо співвідношення між владою центральних органів держави і їх територіальних органів. По-третє, в аспекті політичного режиму, який розглядається як сукупність засобів і методів реалізації влади.

Які ж існують форми правління?

1. республіка: парламентська, президентська і змішана;
2. монархія: абсолютна, необмежена (Саудівська Аравія), конституційна, або обмежена (Англія, Бельгія, Японія, Норвегія), виборна (Малазія, Об'єднані арабські емірати), теократична (Ватикан, Катар, Бахрейн).

У сучасній демократії існують різні форми правління. Одна з них **парламентська** форма. Вона передбачає:

- дуалізм виконавчої влади: є голова держави і голова уряду. Президент є лише главою держави, а систему виконавчих органів влади очолює уряд;
- президент обирається завжди шляхом непрямих виборів;
- уряд формується законодавчим органом із складу його депутатів;
- уряд несе колективну відповідальність перед парламентом за свою

діяльність. Це означає право парламенту виражати вотум недовіря уряду, що має наслідком його відставку;

- уряд несе колективну відповідальність також за правові акти глави держави, що проявляється у недискреційному характері повноважень президента;
- глава держави вправі за ініціативою уряду у випадках передбачених законом, розпустити парламент і призначити дострокові вибори.

Такими республіками є Німеччина, Словаччина, Угорщина.

Президентська республіка – як форма правління була закріплена в Конституції США 1787 р. З того часу і дотепер вона не знайшла поширення в розвинутих демократичних країнах. Показники такої форми:

- президент виступає не лише главою держави, а й главою виконавчої влади;
- президент грає домінуючу роль у процесі формування уряду порівняно з парламентом;
- уряд є відповідальним перед президентом за свою діяльність;
- президент обирається шляхом прямих виборів, винятком є лише США, де главу держави вибирає колегія виборців.

Президентська форма правління в ХХ ст. прижилась в багатьох авторитарних країнах Латинської Америки, а також в Казахстані, Туркменії.

Змішана форма правління має такі ознаки:

- президент обирається шляхом прямих виборів;
- президент є главою держави, проте не він, а уряд є вищим органом у системі виконавчої влади;
- уряд формується на паритетних засадах главою держави і парламентом, проте після формування обов'язково має отримати вотум довіри з боку законодавчого органу;
- уряд відповідальний за свою діяльність перед парламентом, проте організаційно підпорядкований президенту;

- президент вправі розпустити парламент у випадках визначених законом, або виходячи з політичної доцільності;
- президент не несе відповідальності за діяльність уряду, проте останній несе відповідальність за правові акти держави.

4. Уже на рубежі XVI–XVII ст. розвиток суспільства в європейських країнах настільки впливав на погляди вчених, що вони не ототожнювали громадянське суспільство і державу. Так Дж.Локк вважав, що “абсолютна монархія несумісна з громадянським суспільством і тому взагалі не може бути формою громадянського правління”.

У 1792 р. Гумбольдт у своїй праці “Досвід встановлення меж діяльності держави” проводить різницю між громадянським суспільством і державою.

Проблему громадянського суспільства розглядали Ж.Руссо, Ш.Монтеск’є, Г.Гегель, К.Маркс, В.Липинський та інші. У їх дослідженнях є такі концепції:

- свобода особи як громадянина суспільства не залежить від держави;
- суспільство передує державі, воно існує по природі;
- якщо уряд знищується, то суспільство залишається;
- держава не може повністю проковтнути суспільство;
- влада держави повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства.

Кант розробив принципи громадянського суспільства. Вони такі:

- свобода кожного члена суспільства як людини;
- рівність його з кожним іншим;
- самостійність кожного члена спільноти як громадянина.

Інший німецький філософ Г.Гегель у праці “Філософія права” визначив поняття громадянського суспільства як сферу дії приватного інтересу. До такої сфери він включив сім’ю, станові відносини, релігію, право, мораль, закони і впливаючі з них взаємні юридичні зв’язки суб’єктів.

Сучасне уявлення про громадянське суспільство базується, безумовно.

на розробках вчених минулих століть, збогодується спираючись практичною. Проблема громадянського суспільства як одна із найактуальніших тем наукового дослідження політологів за останні 20 років порівняно "друге народження". В першу чергу, заслуга в цьому проаналізаторів, які протиставили західне суспільство авторитарному суспільству соціалістичних країн.

І так, громадянське суспільство – суспільство громадян із певними рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Ознаки громадянського суспільства:

- відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з розмаїтих асоціацій, добровільних об'єднань людей;
- відповідний вільним відносинам обміну суспільний люд, політична система, в якій держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому;
- царина безпосередніх і розмаїтих інтересів, можливості їх виражати та здійснювати;
- царина справжнього, реального життя, на відміну від держави-сфери умовного, формального життя;
- компонентами громадянського суспільства є ринок, вільна конкуренція, відносини обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками;
- свобода особистості;
- форми безпосереднього спілкування людей;
- цінування громадянських прав, які вважаються вищими ніж державні закони;
- сукупність всіх неполітичних відносин у суспільстві;
- плюралізм в політичному та ідеологічному плані;
- життя індивідів як приватних осіб;

- багатство соціальних ініціатив;
- царина життя, де дії людей регулюються безпосередньо самими ж людьми, не відчужено, перш за все через норми моралі;
- не втручання держави до приватного життя громадян;
- громадянське суспільство є саморегульованою системою;
- громадянське суспільство є відкритим соціальним утворенням з точки зору вільного переміщення інформаційних потоків, вільного в'їзду і виїзду людей.

Таким чином, громадянське суспільство – це концептуальна категорія політології. Це сфера реалізації економічних, соціальних і інших суспільних інтересів поза державною діяльністю. Основні аспекти становлення громадянського суспільства:

1. Гуманістичний аспект:

- необхідність глобальної гуманізації людських відносин, перебудови життя суспільства за законами справедливості і добра;
- елементарна чесність і порядність – вихідні передумови громадянських суспільних відносин і структур;
- рух до громадянського суспільства як щоденна праця по духовному оновленню людей, їх моральному вдосконаленню.

2. Економічний аспект:

- створення саморегулюючої економіки, введення ринку і приватизації власності;
- приватна власність як могутній стимул творчої, зацікавленої діяльності людини;
- інтерес людини до виробництва і НТП;
- розкриття індивідуальності робітника, вільна праця.

3. Політичний аспект:

- підвищення рівня політичної культури людей;
- подолання фанатизму і догматизму у людській свідомості;

- правові норми правової культури – повага до закону, вміння грамотно захищати свої права.

4. Соціальний аспект:

- розгортання позадержавних структур і відносин в масштабах усього суспільства;
- –розвиток громадянської самодіяльності;
- створення різних асоціацій і добровільних об'єднань;
- трудові колективи, як осередки громадянського суспільства.

І так, громадянське суспільство використовується для визначення всієї сукупності існуючих в суспільстві неполітичних відносин тієї частини життєдіяльності суспільства, окремих індивідів, які знаходяться поза сферою впливу держави.

Держава управляється законами, а громадянське суспільство суспільною мораллю. Держава не повинна втручатися в діяльність громадянського суспільства.

5. Правова держава – тип держави, основними ознаками якої є зв'язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави. Правова держава – суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особи і недоторканості її прав, свобод та законних інтересів. Це необхідна умова і найважливіша засада вільного існування людей у демократичному суспільстві, здійснюваного не на ґрунті патерналістської опіки громадян з боку держави, а на їхній майновій та правовій суверенності і захищеності законом, коли громадяни дотримуються встановлених державою правил через те, що делегують їй свою частку суверенітету, виходячи з власних інтересів. Правовою вважається така держава, в якій визнається пріоритет прав людини перед правами будь-якої спільності (класу, нації, прав народу) перед правами держави, де визначальним пунктом громадянського регулювання є інтереси особистості, де ці інтереси та гідність людей поважаються як безперечні цінності.

Основні постулати правової державності в кінці 90-х років мають загально визнаний характер. Більшість держав світу у своїх конституціях проголошують себе “правовими”.

Вперше термін “правова держава” був вжитий у 1813 р. німецьким дослідником Велькером, пізніше інший німецький дослідник Моль ввів його в загальне користування.

Важливими ознаками правової держави є:

- поширення вимог та норм конституції й законів держави на діяльність усіх громадських і політичних інституцій, включаючи правлячу партію, на всіх громадян та всі сфери життя суспільства;
- виконання вимоги дотримуватися “правил гри” при здійсненні процесів формування органів влади, в боротьбі за владу, у політичній взаємодії;
- легальна діяльність не лише правлячих, а і опозиційних партій, об’єднань, рухів; багатопартійність;
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. стримування й урівноваження ними одна одної;
- визначальна роль суду у розв’язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому всіх громадян та інституцій;
- можливість оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб;
- незалежність судової влади від органів державного управління, пануючих політичних сил;
- визнання і здійснення на практиці принципів конституціоналізму й законності, верховенства права, конституційний нагляд за дотриманням законності;
- рівноправ’я громадян і рівне правило їхнього життя, обов’язковість та рівність вимог закону для всіх;
- розв’язання питань і прийняття загальних рішень за ознакою більшості, з урахуванням і поважанням прав меншості;

- всюдоступність суспільно значимої інформації, незалежність мисл медіа.

Засадові принципи правової держави:

- громадяни можуть робити все те, що не заборонено законом;
- політичні діячі не можуть користуватися прерогативами, які їм не надані законом;
- незалежність, правосуддя;
- пріоритет особи перед державою;
- державна влада обмежена відомими рамками діяльності, порушити які не можна;
- підзаконність, тобто дотримання законів;
- визнання того, що як окрема особа, так і сукупність особистостей є не тільки об'єктами влади, а одночасно і її суб'єктом.

Вченими розроблені і моделі правової держави:

1. ліберально-правова держава;
2. матеріальна правова держава;
3. соціальна правова держава;
4. демократична правова держава.

У Конституції України першою статтею вказано, що "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава". Це лише орієнтир на формування Української держави, а не її характеристика.

Тема 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Політичні партії є другою складовою частиною політичної системи суспільства. Вони займають важливе місце в політичній системі суспільства, активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні інтереси, міждержавні відносини. Їхнє значення в Україні зумовлене потребами вдосконалення новітньої державності та формування громадянського суспільства. Право на свободу об'єднання громадян у політичні партії закріплено в Конституції України (див. с. 36).

Масові політичні партії виникли в другій половині XIX і на початку XX ст., але їх відношення до політичних систем, до парламенту, до державного апарату проявилось децю пізніше. Кілька десятиліть після їх появи вони сприяли перебудові структури політичних систем і створили механізм політичного життя і боротьби за політичну владу.

Сьогодні на Заході змінюється традиція старих партій і їх підтримка масами. Це викликано новими соціальними рухами. В чому це проявляється? Перш за все послаблюється роль чинника класовості, релігійної ідентифікації, тобто перехід від питань економічного розвитку, зарплати, зайнятості, соціального забезпечення до питань охорони навколишнього середовища, свободи, способу життя, соціальної та статевої рівності, прав національних меншин, розвитку нового світового порядку. Відомо, що екологічні партії стали помітною силою в більше як 20 країнах, а в Німеччині, Бельгії, Голландії, Швеції, Україні входять в національні парламенти.

Політична партія як одне з найважливіших досягнень цивілізації продовжує залишатися необхідною інституцією сучасного суспільного і політичного життя.

План

1. Сутність політичних партій.
2. Типи та види політичних партій.
3. Функції партії в політичній системі.

4. Партиїні системи, угоди і коаліції.
5. Еволюція політичних партій в Україні.
6. Класифікація політичних партій України.

Основні категорії:

політична партія, політична організація, партійна система, партійна угода, коаліція, стратегія, тактика, групи тиску, рух, ревізіонізм, багатопартійність, багатопартійна система.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Чим відрізняються політичні партії від громадянських організацій, політичних рухів і групи тиску?
2. Визначіть етапи становлення багатопартійності в новітній історії України.
3. Назвіть функції політичних партій і їх функції в політичній системі.
4. Які українські політичні діячі подолали 4-відсотковий бар'єр під час виборів до Верховної Ради України?
5. Які партійні системи знаєте і яка партійна система України.
6. Зробіть класифікацію політичних партій України за критерієм "ідеологія".

Основна література:

- Базовкін С., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
- Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993.
- Білоус А. Політико-правові системи: Світ і Україна. – К., 1997. – Ч. II.
- Гарань О. Убити дракона. З історії руху та нових партій України. – К., 1993.
- Голубуцький О., Криворучко Т., Кулик В., Якушин В. Політичні партії України. – К., 1996.
- Боднар В., Худянич В. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні другої світової війни // Політологічний вісник. – К., 1993.
- Назаренко Б. Сучасні політичні партії України: деякі проблеми та перспективи розвитку // Нова політика. 1996. – №4.
- Швеца Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // Нова політика. – 1996. – №4.
- Яблонський В. Сучасні політичні партії України. – К., 1996.

Политические партии. Справочник. М., 1991.

Самостійна Україна // Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991.

Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Інститут посткомуністичного суспільства. – К., 1998.

Політологія. Словник термінів і понять. – К., 1996.

1. Сутність політичних партій.

Політична організація – це об'єднання людей для досягнення поставлених перед ними політичних цілей, яке характеризується чітко вираженою структурою, розподілом функцій між відповідними підрозділами. Специфікою політичної організації є індивідуальне або колективне членство в ній. Основним типом політичної організації є партія.

Назва партія походить від латинського слова *парс* – частина, група. Тому будь-яка партія, щоб вона про себе не говорила, представляє не все суспільство, а тільки частину його. До ХІХ ст. термін партія ототожнювався з групою людей, які конкурують з подібними групами в боротьбі за владу, або впливом тих, хто її має.

В сучасній політології поданий широкий спектр підходів до визначення поняття політична партія, від розгляду її як свого роду штабу по підготовці до чергових виборів, до розуміння її як апарату повсякденного впливу на маси у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

У політології прийняте таке визначення політичної партії “це добровільне об'єднання людей, які прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони розділяють, задоволення спільних інтересів”.

Отже, за своєю природою будь-яка партія є громадським утворенням, для якого характерним є добровільність вступу і виходу з неї, прийняття програми і статуту. Серед інших громадських організацій партія виділяється своїми особливими властивостями: своїми політичними цілями і завданнями, утриманню влади, соціальною базою, методами діяльності.

Політична партія – одне з важливих досягнень цивілізації. Історія

масових політичних партій налічує два століття. Вона заявила про себе в громадсько-політичному житті як важливий і дуже необхідний політичний інститут. З громадських організацій партія є найбільш політизованою організацією. Будь-який політичний режим характеризується рівнем розвитку політичних партій, відношенням між партіями, партіями і державою.

Сутність партії є похідною від характеристик політичних систем, в яких вони функціонують. На думку М.Дюверже, сутність політичної партії полягає в розгляді її з трьох позицій:

- група, згуртована на ідеологічних зв'язках;
- суспільна організація;
- виразник інтересів станів;

Які ознаки характеризують партію? Це, насамперед:

- партія має статут, що регламентує стосунки в самій партії і її відносини з іншими організаціями;
- має політичну платформу, що визначає шляхи розвитку суспільства;
- бере участь у виборчих кампаніях;
- бере участь у вирішенні державної політики.

Виникнення партій історично не було випадковим. Воно обумовлено суспільними потребами: без партій не можливо функціонування демократії і сам перехід до неї. Саме політичні партії створюють парламентські угруповання, контролюють уряд через засоби масової інформації і громадську думку. Партії є центрами кристалізації політичних інтересів. Сильні партії виникають лише на базі диференціації суспільних інтересів та ідеологічного осмислення їх.

Зріла політична свідомість здатна бачити суперечливу сутність політичних партій як явища політичного життя суспільства. Як говорив А.Клемансо, «блага тому, що вони є політичною силою в боротьбі за прогрес, а зло тому, що рано чи пізно вони обов'язково уподібнюються до церкви з її

ієрархією й дисципліною. Такі організації обмежують можливості видатних особистостей, змушених у колективі принизитись до загального середнього рівня”.

Послідовники цієї теорії Ж.Ж.Руссо розглядали їх як зло, як засіб роз'єднання суспільства, вияв домінування вузькогрупових інтересів над інтересами народу в цілому. Приблизно так же оцінювали роль партій і “батьки-засновники” Конституції США (Вашінгтон, Медісон, Гамільтон) і деякі видатні діячі французької революції.

Не дивлячись на критичне відношення щодо політичних партій, партії протягом десятиріч перетворилися на головну політичну силу суспільства. Цьому значно сприяло введення закону про загальне виборче право. Протягом останніх 60 років, після прийняття такого закону, кількість виборців зростає з 5-6% до 50-60%. У партії пішли маси, які раніше не брали участі в політичному житті.

Історія є свідком різних способів виникнення партій, а саме:

1. Об'єднання навколо парламентської групи депутатів одного політичного напрямку, представників у місцевих органах влади та інших, що їх підтримують.
2. Діяльність виробничих комітетів різних рівнів. У процесі популяризації кандидатів і платформи його однодумців, здійснення постійних зв'язків кандидата з округом.
3. Створення таємної групи змовників, що принципово виступає за зміну існуючого політичного режиму.
4. На базі руху політичного або громадянського об'єднання певної групи в організацію для здійснення цілей методом політичної діяльності.

Сучасні політичні партії виникли в XIX ст. М.Вебер виділяє три етапи виникнення партій: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Слід зауважити, що хоч цей поділ і прийнятий у політології, але не всі згадані стадії розвитку пройшли усі партії. Такий розвиток характерний лише

для англійських партій (вігів і торі). Більшість сучасних політичних партій зразу сформувалися як масові партії. Як відзначив Е.В'ятр, процес формування політичних партій був істотним аспектом руйнування традиційних структур влади аристократії і заміни її більш відкритим об'єднанням громадян. З'явилися парламентські буржуазні партії, які хоч і були більш відкритими в порівнянні з аристократичними спільнотами, але все-таки елітарно замкнутими.

Причини виникнення масових партій:

1. З появою класів і класових антагонізмів настала соціальна нерівність. Наявність у класу соціальних інтересів, їх обґрунтування, здійснення і захист вимагає організації партії.
2. Розширення загального виборчого права.
3. Політичний устрій різний – його заміна і поліпшення.
4. Причина релігійного характеру, особливо там, де є міжрелігійні чвари.
5. Причини національно-економічного характеру і суперечності, які є в суспільстві.

У 80-х роках ХХ ст. у світі було в 100 країнах понад 800 політичних партій, з яких 250 партій мали 5% і більше у 90 національних парламентах, у 124 країнах спостерігалось декілька партій. У 80-х роках з'явилися партії "рухівського типу". Вони взяли за взірець організаційну структуру і діяльність соціальних рухів. Наприклад, партія зелених ФРН, яка виникла на базі екологічного руху, характеризується повною відсутністю і гласністю внутріпартійного життя, скороченням до мінімуму внутріпартійного апарату, відсутністю постійного лідера, а також традиційно оформленого постійного членства.

2. Типи і види партій. Є багато критеріїв класифікації політичних партій. Прихильники інституційного підходу надають перевагу організаційним ознакам, ліберальна традиція виходить із класифікації характеру ідеологічних зв'язків, а марксистський підхід головний критерій бачить в класовості.

Прагнучи до їх систематизації, слід пам'ятати, що будь-яка класифікація є умовною.

Американець Стівен Коен виділяє три типи політичних партій:

- 1) партії як політичний авангард певного класу, верстви (ленінська концепція);
- 2) партії, створені перш за все для участі у виборчих кампаніях (інколи їх називають “машинами для голосування”, їхнє головне завдання полягає в участі у передвиборній кампанії, проведенні своїх кандидатів на виборах; таким прикладом є політичні партії США);
- 3) “парламентські партії” (характерні для європейських країн: Англії, Франції, виконують дві головні функції – підготовку виборців, схвалення їх на свій бік та контроль за здійсненням парламентського курсу);
- 4) “партії-клуби” – масові партії, які об'єднують людей не за їх причетністю до якоїсь політичної лінії, а за спільністю поглядів, інтересів і запитів, вони також приймають участь у політичних виборах.

Типологію класичних партій розробив М.Дюверже у своїй праці “Політичні партії”. Він встановив таку класифікацію: масові і кадрові партії. Перші з них за соціальну базу мають великі соціальні групи, добре організовані, згуртовані на основі певних світоглядних принципів, існують переважно за рахунок внесків. Вони виникли у другому поколінні загального виборчого права.

Кадрові партії не мають обов'язкового членства, внесків, постійних зборів. Вони спираються на існуючі соціально-політичні структури та на впливових у виборчих акціях осіб. Це забезпечує їм широку підтримку з боку громадян під час виборів. Називаються ще вони партіями нотаблей – людей, чие становище в суспільстві забезпечується їхнім авторитетом в політичному житті. Пізніше М.Дюверже відокремив третій тип партій – непрямі партії,

для англійських партій (вігів і торі). Більшість сучасних політичних партій зразу сформувалися як масові партії. Як відзначив Е.В'ятр, процес формування політичних партій був істотним аспектом руйнування традиційних структур влади аристократії і заміни її більш відкритим об'єднанням громадян. З'явилися парламентські буржуазні партії, які хоч і були більш відкритими в порівнянні з аристократичними спільнотами, але все-таки елітарно замкнутими.

Причини виникнення масових партій:

1. З появою класів і класових антагонізмів настала соціальна нерівність. Наявність у класу соціальних інтересів, їх обґрунтування, здійснення і захист вимагає організації партії.
2. Розширення загального виборчого права.
3. Політичний устрій різний – його заміна і поліпшення.
4. Причина релігійного характеру, особливо там, де є міжрелігійні чвари.
5. Причини національно-економічного характеру і суперечності, які є в суспільстві.

У 80-х роках ХХ ст. у світі було в 100 країнах понад 800 політичних партій, з яких 250 партій мали 5% і більше у 90 національних парламентах, у 124 країнах спостерігалось декілька партій. У 80-х роках з'явилися партії "рухівського типу". Вони взяли за взірець організаційну структуру і діяльність соціальних рухів. Наприклад, партія зелених ФРН, яка виникла на базі екологічного руху, характеризується повною відсутністю і гласністю внутріпартійного життя, скороченням до мінімуму внутріпартійного апарату, відсутністю постійного лідера, а також традиційно оформленого постійного членства.

2. *Типи і види партій.* Є багато критеріїв класифікації політичних партій. Прихильники інституційного підходу надають перевагу організаційним ознакам, ліберальна традиція виходить із класифікації характеру ідеологічних зв'язків, а марксистський підхід головний критерій бачить в класовості.

Прагнучи до їх систематизації, слід пам'ятати, що будь-яка класифікація є умовною.

Американець Стівен Коен виділяє три типи політичних партій:

- 1) партії як політичний авангард певного класу, верстви (ленінська концепція);
- 2) партії, створені перш за все для участі у виборчих кампаніях (інколи їх називають "машинами для голосування", їхнє головне завдання полягає в участі у передвиборній кампанії, проведенні своїх кандидатів на виборах; таким прикладом є політичні партії США);
- 3) "парламентські партії" (характерні для європейських країн: Англії, Франції, виконують дві головні функції – підготовку виборців, схилення їх на свій бік та контроль за здійсненням парламентського курсу);
- 4) "партії-клуби" – масові партії, які об'єднують людей не за їх причетністю до якоїсь політичної лінії, а за спільністю поглядів, інтересів і запитів, вони також приймають участь у політичних виборах.

Типологію класичних партій розробив М.Дюверже у своїй праці "Політичні партії". Він встановив таку класифікацію: масові і кадрові партії. Перші з них за соціальну базу мають великі соціальні групи, добре організовані, згуртовані на основі певних світоглядних принципів, існують переважно за рахунок внесків. Вони виникли у другому поколінні загального виборчого права.

Кадрові партії не мають обов'язкового членства, внесків, постійних зборів. Вони спираються на існуючі соціально-політичні структури та на впливових у виборчих акціях осіб. Це забезпечує їм широку підтримку з боку громадян під час виборів. Називаються ще вони партіями нотаблей – людей, чиє становище в суспільстві забезпечується їхнім авторитетом в політичному житті. Пізніше М.Дюверже відокремив третій тип партій – непрямі партії,

наприклад, лейбористи в Англії, до лав яких автоматично вступають усі бажаючі члени профспілок.

Підсумовуючи попередні класифікації М.Шарль і Д.Сарторі запропонували трьохкомпонентну типологію партій:

- партії кадрові (натоблей);
- партії масові;
- партії виборців;

Цей поділ є дуже популярним в сучасних західних політологічних школах. Політологи, які розглядають партії як фактор політичного життя більш істотний, ніж устрій державної влади, головну увагу звертають на відмінності в організаційній перебудові, в характері членства і способах відбору партійних лідерів.

Польський політолог Е.В'ятр дає такі різновиди політичних партій:

1. За політичним режимом у країні, роллю, яку виконують партії у суспільстві, місцем у системі влади є види партій: владна, правляча, опозиційна, легальна або нелегальна.
2. За соціально-класовою сутністю: а) класові – пролетарські, буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські; б) міжкласові – робітничо-селянські; в) партії соціальних груп.
3. За політичними цілями, ідеологією: комуністичні, буржуазні, реформістські, буржуазно-радикальні, консервативні, релігійні, праворадикальні (фашистські), національні.
4. За методом досягнення мети: революційні, реформістські, консервативні, контрреволюційні.
5. За внутрішньою структурою: демократичні, тоталітарні.
6. За роллю, яку виконують в даний момент: партія як політичний авангард; партії, призначені для участі у виборній системі.
7. За методом поповнення: кадрові (елітарні), масові (популістські), закриті і відкриті.
8. За умовами функціонування: легальні і нелегальні.

9. За організаційною будовою: суворо централізовані, децентралізовані.

10. За типом організаційної структури: централізовані, з постійним або формальним, індивідуальним або колективним членством, побудовані за територіальним або виробничим принципом.

В останні роки ХХ ст. виникли нетрадиційні типи партій, з'явилися верстви професійних партійних функціонерів, відокремлених від рядових членів – екологічні, антивоєнні, жіночі та інші.

Для централізованих партій характерним є високий рівень обов'язковості рішень партійного керівництва для місцевих організацій та членів партії, партійний контроль за діяльністю депутатів і посадових осіб виконавчої влади – членів партії.

Сьогодні більшість політичних партій Європи і Америки належать до парламентських. Для авангардистських партій характерні радикальні методи і засоби діяльності, при використанні яких ці партії деколи виходять за межі правового поля держави. Сьогодні майже у кожній країні існують партії, які потенційно можуть бути названі авангардистськими.

3. *Функції партії.* У цьому питанні серед політологів немає єдності. Переважна більшість дослідників виділяє такі основні функції:

Електоральна вважається головною функцією партії, адже законним шляхом приходу до влади є перемога на виборах. Отже, і ідеологія, і організаційна структура, і лідери партії в практичному сенсі слугують перш за все здійсненню цієї мети.

Політична соціалізація – партія, здійснюючи електоральну функцію, неминуче впливає на суспільну думку, намагаючись переконати в оптимальності власної платформи. Обираючи представників однієї з партій, виборець тією чи іншою мірою, політично соціалізується.

Соціальна інтеграція в процесі політичної боротьби, яка здається багатьом злом, елементом дезінтеграції суспільства, партії намагаються гуртувати населення навколо проголошених ними цінностей. Оскільки

більшість сучасних серйозних партій прагнуть бути "партіями для всіх", а не тільки для якоїсь однієї суспільної верстви, вони мають пропонувати суспільству цінності, здатні об'єднувати більшість громадян.

Артикуляція – представлення нових інтересів.

Інші дослідники вважають, що основні функції політичних партій полягають в здійсненні зв'язків між суспільством і державою, інтеграції інтересів різних соціальних груп, виробленні альтернативних політичних програм розвитку суспільства. політичних структур і технологій (виборчих систем, структур влади, підготовки кадрів для політичних і правлячих еліт).

Завдяки політичним партіям здійснюється прямий і зворотний зв'язок між суспільством і державою. Під впливом партій відбуваються зрушення в структурі державних органів – утворюються парламентські фракції, встановлюється той чи інший порядок формування уряду і заміщення урядових посад. Політичні партії виступають ініціаторами запровадження виборчої системи – мажоритарної чи пропорційної. Під їх впливом відбувається законодавчий процес, утверджуються нові норми і з'являються ідеологічні документи.

У сучасних суспільствах, згідно цих досліджень, політичні партії виконують такі функції:

- виявлення, формування і обґрунтування інтересів великих суспільних груп;
- активізація і об'єднання великих суспільних груп;
- формування ідеології і політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їх загальних принципів, компонентів;
- участь у боротьбі за владу в державі і формування програм її діяльності;
- участь у здійсненні державної влади;
- формування суспільної думки;
- політичне виховання всього суспільства або його частини;

- підготовка і висунення кадрів для апарату держави, профспілок, жіночих, молодіжних та інших організацій.

Частину функцій партії виконують близькі їм організації, а саме політичні рухи та групи тиску. Принципова відмінність між ними і партіями. полягає в тому, що партія бере участь у здійсненні державної влади. Групи тиску і рухи не беруть участі безпосередньо в органах влади і не зв'язані з виконанням такої ролі. Але бувають і винятки. Наприклад, Солідарність у Польщі, Громадські форуми у Чехії, народні фронти в країнах Прибалтики, Молдові.

Таким чином, політичні рухи є початковою формою створення самої партії. *Політичні рухи – це явище, в якому ми інтуїтивно бачимо щось більш радикальне, що має рухомі межі, а окремі риси виділяються не чітко. Рух не має притаманної для партії організації, однорідної і комплексної програми дії, чітких принципів керівництва. Як правило, формується його основна мета, яка визначається найбільш загальними поняттями, такими як справедливість, свобода, незалежність, охорона навколишнього середовища, що дозволяє об'єднати в ньому відмінні між собою групи.*

Група тиску використовується для надання впливу на хід реалізації процесів в державному апараті або правлячій партії. Вони формуються на базі інтересів або спільності поглядів, які не пов'язані безпосередньо з умовами життя учасників цих груп. Наприклад, група промисловців у США, військово-промисловий комплекс в Росії і в Україні, нафтові комплекси на Близькому Сході.

4. Партійні системи, угоди, коаліції.

Партійна система – це сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та певними упорядкованими між собою відносинами. Партійні системи є складовими політичної системи суспільства.

Під терміном *партійні системи* розуміємо:

- право партій на формування власної системи правління (С.Ньюмен);

- сукупність політичних сил, представлених в парламенті або таких, що прагнуть представництва в ньому (Е.Каак);
- сукупність відносин між легально діючими політичними партіями, що виявляється в спільній боротьбі або суперництві у суспільстві (В'ятр);
- сукупність політичних партій, що існують в країні, незалежно від форм діяльності та ступеня індустріалізації згідно з чинним законодавством (Євдокимов).

Таким чином, ми бачимо, що існують різні погляди щодо партійної системи. Характер партійних систем визначає вид політичного режиму, механізм та ефективність функціонування демократичних інститутів суспільства. Існують різні класифікації партійних систем, більшість з яких ґрунтується на кількісному критерії. М.Дюверже та його послідовники виділяють одно-, дво- та багатопартійні системи. Дж.Сарторі поширив цю типологію, виділивши однопартійну гегемоністську, з домінуючою партією, двопартійну обмеженого плюралізму, атомізовану систему.

Однопартійна система характеризується управлінням державою лише однією партією (як в колишньому СРСР) і властива авторитарним і тоталітарним політичним режимам.

Двопартійною вважають систему, в якій реальну боротьбу за владу ведуть тільки дві партії (республіканська і демократична партії в США, консервативна і лейбористська в Англії). Однак, це не виключає існування інших політичних партій, які за політичним впливом просто не можуть скласти конкуренції двом основним монстрам політичного життя. На думку багатьох політологів, двопартійна система найкраще забезпечує стабільність розвитку суспільства, максимально зближуючи інтереси держави й політичних партій.

Багатопартійна система характеризується як така, що передбачає реальний вплив на функціонування державних інститутів суспільства (парламенту, уряду, судових структур) більше двох політичних партій. У такій політичній системі різні коаліції.

У середині партійних систем існують різні залежності між партіями, які називаються партійними угодами. *Партійна угода – це відносно стабілізовані відносини між партіями, які прагнуть до участі у здійсненні державної влади. Принципи партійних угод випливають із їх загальних норм, які встановлює політична система.*

Партійні угоди бувають:

- 1) *однопартійна угода.* Вона є тоді, коли уряд очолює та партія, яка має більшість в парламенті;
- 2) *двопартійна модифікована угода* є тоді, коли ні одна із двох основних партій не має більшості в парламенті і одна із них утворює союз із третьою партією, яка має своїх представників у парламенті. Така угода характерна для ФРН;
- 3) *двоблокова партійна угода.* Тут партії поділяються на два великі блоки – праві і ліві (Франція);
- 4) *партія домінування.* Коли політичні партії доручають сформувати уряд найбільш впливовій партії, яка понад 25 років керує державою (Швеція, Японія);
- 5) *партія-гегемон.* Вона була в колишніх країнах соціалістичного табору, коли всі інші партії визнавали провідну роль компартії.

Партійні коаліції не тривкі і малоефективні.

5. Створення політичних партій в Україні пройшло три етапи:

- 1) *допартійний етап* з середини 1988 року до початку 1990 року (скасування 6 ст. Конституції СРСР);
- 2) *етап початкової багатопартійності* – весна 1990 року – до 24 серпня 1991 року (путч у Москві і падіння КПРС–КПУ);
- 3) *етап посткомуністичний* – осінь 1991 року по сьогодні.

Перший етап характеризується оприлюдненням правди про сталінські репресії, критикою брежневських часів. У цей час виникає перша в новітній історії України політична партія – Українська національна партія. Паралельно утворюється масовий народний рух, Меморіал, Зелений світ, Товариство

української мови ім.Шевченка. Нові політичні об'єднання перебувають у різкій конфронтації із владою і КПУ. Частина населення із зацікавленістю і надією сприймає суспільні перетворення.

Другий етап триває майже півтора року. Це масове виникнення політичних партій (20 партій, 30 тисяч чоловік). Більшість партій створювалася не на основі якихось ідей чи світогляду, а відбувалось згуртування навколо лідера. Ідеологічна основа програм партій є суверенітет України і антикомунізм. На тлі падіння життєвого рівня більшості населення зростає недовіра і апатія до всякої політичної діяльності.

Третій етап – посткомуністичний почався з серпневого путчу в Москві. На цьому етапі продовжується виникнення політичних партій. Сьогодні в Україні понад 60 політичних партій, які напередодні виборів до Верховної Ради в 1998 році об'єдналися в 30 блоків. У 1998 році у всіх партіях зорганізовано понад 25% населення України, народ є фактично департизованим. Це пояснюється тим, що молодь не цікавиться політикою.

Поява нових партій не привела відразу і не могла привести до помітного покращення умов життя. Ці та інші фактори, природно, викликали дедалі зростаючу політичну апатію у значної частини громадян.

Сьогодні не тільки політики, але і суспільство усвідомлюють необхідність розвитку партій. Бо тільки на партійній або партійно-коаліційній основі можливо формувати владу, брати на себе відповідальність. Сьогодні в Україні ще немає партії, яка б відповідала даному критерию.

У країнах, близьких до України за чисельністю населення (ФРН, Італія, Франція) серйозні загальнонаціональні партії мають 200-500 тисяч членів, що у 20-50 разів перевищує чисельність середньої української партії. Навіть Компартія і Рух – наймасовіші порівняно з іншими, сьогодні вельми далекі від можливості отримати більшість в парламенті та сформувати уряд.

Створення багатьох партій ще не є доказом багатопартійної системи. Світова практика довела, що багатопартійна система створювалася довго і важко. При цьому тільки 2-3 партії визначають обличчя партійної системи і вони ведуть боротьбу за владу, створюють коаліції.

В цілому процес виникнення чисельних партій в Україні відображає одержаний в спадщину від попереднього режиму маргінальний характер суспільства, відсутність у ньому великих суспільних груп з чітко усвідомленими інтересами.

Отже, партійну систему України можна кваліфікувати як типово атомізовану, і справді, політичні партії, хоч їх понад 60, не мають ні того рівня чисельності, що дозволила би утворити дієві партійні організації на місцях, ні того рівня популярності, що дала би можливість бодай половині виборців знати партії і розрізняти їх між собою, ні того рівня впливовості, що дозволив би партійним фракціям у парламенті впливати на формування уряду.

6. Класифікація політичних партій. Як і в інших пострадянських країнах, процес адаптації класичних політичних ідеологій на вітчизняному ґрунті ще далеко не завершений. Це пояснюється незавершеністю в цілому процесу роздержавлення, приватизації і демонополізації власності і виробництва. Розв'язання цієї проблеми дозволить сформувати економічне підґрунтя для розвитку партій у вигляді стабільних соціальних груп із більш-менш сталими інтересами, а другої – визначити такі “правила гри”, завдяки яким, особам, які мають владно-політичні амбіції, вигідніше виступати, як це мало місце напередодні виборів до Верховної Ради України, до певної партії, ніж бути належним лише до якогось регіонального клану чи бюрократичної “камарилі”. Лише після зміцнення такого підґрунтя, партії перетворюються на чисельні і впливові, а не такі, що створюються під особу чи клан. Тому сьогодні можемо говорити лише про попередній характер типологізації політичних партій України за класичним критерієм ідеології, тим більше тому, що ціннісні орієнтації партій занадто аморфні. Ми розташовуємо провідні політичні сили зліва направо згідно за базовим класифікаційним критерієм.

Українські ліві. До них відносять: Комуністичну партію України, Прогресивно-соціалістичну партію України і Селянську партію України. Всі

вони на виборах до Верховної Ради подолали 4-відсотковий бар'єр.

Сучасна Компартія України була заснована в 1993 році, через два роки після заборони своєї попередниці КПРС/КПУ. КПУ сьогодні є найбільшою за чисельністю політичною партією України. Вона нараховує приблизно 140 тисяч членів та сформувала парламентську фракцію, до якої ввійшло 118 депутатів. Для неї характерна жорстка централізована організаційна структура, висока дисципліна відвідувань парламентських засідань, достатньо різка опозиційність до існуючої виконавчої влади, непримиренне ставлення до політичних опонентів. У партії немає єдності щодо питання державного суверенітету України. Спектр думок досить широкий – від відновлення СРСР до підтримки незалежності країни.

Програма КПУ базується на традиційних для партій такого типу гаслах народовладдя для соціальної справедливості. У той же час основну частину голосів комуністи отримали не за програму та не за яскраві особистості, а за широко використану в пропагандистській роботі ностальгію за часами існування СРСР з гарантованим мінімумом життєвих благ.

Трохи правіше КПУ в політичному спектрі знаходиться СПУ, утворена в 1991 році, очолювана О.Морозом. Маневрування О.Мороза як спікера парламенту створило йому певні проблеми. Це привело до розколу партії і створення нової політичної партії – Прогресивної соціалістичної партії на чолі з Н.Вітренко. Обидві соціалістичні партії ближчі до комуністів, ніж соціал-демократів європейського зразка. Соціалістична партія О.Мороза в союзі із Селянською партією набрала у Верховній Раді 34 депутатські місця, а Прогресивна соціалістична партія – 14 місць.

Правою серед лівих є Селянська партія України, яка була утворена в 1992 році, а в 1994 році стала основою парламентської групи "Аграрники України". Серед лідерів цієї партії відомим є О.Ткаченко. Партія відстоює інтереси колгоспно-радгоспної еліти, протидіє перетворенню землі в товар. СелПУ зберігатиме свій вплив на селі, доки основою сільського виробництва залишаться колективні господарства, від позиції голів яких визначальною мірою залежить розподіл сільських виборців.

На виборах в український парламент блок лівих партій не має абсолютної більшості голосів, але він буде відігравати значну роль в роботі парламенту.

Українські центристи. Соціальна база центристів висока і ширша від лівих правих. Це викликано тим, що більшість людей не сприймає крайнощів, віддає перевагу стабільності і спокою. Проте сьогодні центристські сили надзвичайно аморфні, інтереси їх складових, навіть у рамках однієї і тієї ж партії, різнопланові і різновекторні, а гасла і платформи аморфні, тому що потенційний прибічник центристських партій вважає за краще залишитися вдома, ніж йти на вибори. Внаслідок цього на виборах до парламенту в 1998 році 4-відсотковий бар'єр подолали тільки НДП, Рух, партія зелених та соціал-демократична партія (об'єднана). Причиною цього є і те, що не сформованою залишається ще соціальна база центристських сил.

Серед центристських партій найбільш популярною є Народно-демократична партія. У її керівництві ряд відомих керівників держави: В.Матвієнко, В.Пустовойтенко, О.Ємець, І.Плющ та інші. За задумом керівництва НДП повинна була об'єднати центристські сили. НДП – це єдина партія, що має однаково сильні позиції і на Сході, і на Заході України, вона підтримує Президента. На виборах ця партія мала і проблеми.

Досить авторитетна сила в політичному житті країни – Соціал-демократична партія України (о). Напередодні виборів до Верховної Ради ця партія поповнилася такими видатними діячами як Л.Кравчук, Є.Марчук, Г.Суркіс, Медведчук. Партія зуміла подолати 4-відсотковий бар'єр.

До центристів належить і Ліберальна партія України. На виборах вона виступала в блоці з партією праці. Партія зареєстрована в жовтні 1991 року. Мета партії – оновити всі сфери українського громадянського суспільства і державного життя на засадах свободи особистості, вільної праці, соціальної справедливості й відповідальності. Партія вважає, що необхідно будувати оновлену Україну,єднаючи Схід і Захід, бюджет держави і економіку підприємства, працю людини та її добробут, владу і справедливість,

демократію і порядок. Партія зазнала поразки на виборах до Верховної Ради.

Успіхів на виборах до Верховної Ради одержала Партія зелених України, яка пододала 4-відсотковий бар'єр і провела до парламенту 19 депутатів. Партія виходить з концепції збалансованого розвитку, має три узагальнені завдання своєї політичної діяльності:

- досягнення нормального життєвого рівня кожної родини;
- забезпечення стабільного розвитку України;
- пріоритетна орієнтація на майбутнє.

До центристських партій належить і Народний Рух України. Партія зареєстрована в 1993 році. Вона успішно пододала 4-відсотковий бар'єр і одержала в парламенті 42 місця. Передвиборна програма партії обіцяла вивести державу з кризи, створити вільне, згуртоване суспільство, утвердити українські національні цінності, забезпечити усім громадянам рівні права та заможне життя. З демократичних сил Рух має одну із найбільших фракцій в парламенті.

Українські праві. Їх електорат сформований і відносно сталий. В економічному плані вони, як і центристи, виступають за ринкові реформи, можливо, трохи більше зміщуючи акценти в бік протекціонізму саме українському капіталу. Основна відмінність їх від центристів полягає в ставленні до Росії – центристи розглядають Росію як стратегічного партнера України, а праві бояться такого партнерства. Йдучи на вибори, а саме: Конгрес Українських Націоналістів, Українська консервативна республіканська партія та Українська республіканська партія створили виборчий блок “більше зміщуючи акценти в бік протекціонізму саме українському капіталу. Основна відмінність їх від центристів полягає в ставленні до Росії – центристи розглядають Росію як стратегічного партнера України, а праві бояться такого партнерства. Йдучи на вибори, а саме: Конгрес Українських Націоналістів, Українська консервативна республіканська партія та Українська республіканська партія створили виборчий блок “Національний фронт”. Не дивлячись на свою радикальну передвиборчу програму “Національний фронт” не зміг подолати 4-відсотковий бар'єр.

До правих партій належить також Християнсько-демократична партія України, яка на виборах виступала окремо. Її програма занадто загальна – духовність, здоров'я, праця, економіка і заможність, соціальна справедливість, законність і порядок. Вона брала на себе зобов'язання захищати в парламенті віруючих.

Жодна з партій чи навіть партійних коаліцій не спроможна домогтися необхідної більшості для формування уряду на партійній коаліційній основі.

Тема 11. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ.

Пануючою рисою сучасного суспільства і політичного життя є висока ступінь його організованості. Індивіди, групи, колективи беруть участь у ній головним чином через спеціалізовані громадські організації. Специфіка громадських організацій є в тому, що вони створюються не для власне політичної діяльності, а для вирішення специфічних інтересів. Організації формуються, насамперед, як інструмент для реалізації потреб і інтересів.

Політологія приділяє інтерес до громадських організацій, які чітко працюють як організації недержавні, позаурядові, які мають постійні риси і певну самостійну діяльність. Треба чітко розрізняти, що таке громадська організація, громадське об'єднання і політичний рух.

План:

1. Громадські організації, об'єднання, їх місце і роль в політичній системі.
2. Типи і функції громадських організацій і об'єднань.
3. Суспільно-політичні рухи. Неформали.
4. Громадські організації і об'єднання України.

Основні категорії:

громадська організація, громадське об'єднання, політичний рух, формальні і неформальні організації, громадська ініціатива.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Чим відрізняються громадські організації від громадських рухів?
2. Назвіть функції громадських організацій і рухів у житті громадянського суспільства.
3. Чому зростає роль громадських організацій в кінці ХХ ст.?
4. Причини виникнення неформальних організацій і їх роль в суспільному житті.
5. Які громадські організації і об'єднання знаєте в Україні?

Основна література:

- Базовкін С., Кремень В. Партії і громадські об'єднання України. – К., 1994.
- Гарань О.В. Убити дракона. – К., 1993.
- Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №9.
- Корнієвський О.А., Якушин В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К., 1997.
- Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія і генезис. – К., 1993.
- Пашков М.Ю. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибуту латентної державності // Політологічні читання. – 1992. – №2.

1. Громадсько-політичні організації та рухи – це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення і захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах.

Громадська організація є об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Громадське об'єднання є добровільне формування, яке виникає в результаті вільного волевиявлення громадян, які об'єдналися на основі спільності інтересів. Такими об'єднаннями є: рух, конгрес, асоціація, фонди, спілки, форуми, фронти.

Громадські рухи – це спільне намагання людей для реалізації спільної мети (Солідарність, Народний рух України тощо).

Метою створення і діяльності громадських об'єднань є:

- реалізація і захист громадських, економічних, соціальних, культурних прав і свобод;
- розвиток активності, самодіяльності, творчості громадян, їх участь в управлінні державними і суспільними справами;

- задоволення професійних і любительських інтересів;
- участь в благодійній діяльності і в культурно-освітній роботі;
- захист природи, пам'яток культури та історії;
- політичне і гуманітарне виховання;
- поширення міжнародних зв'язків, зміцнення миру і дружби між народами.

Необхідно вияснити для чого створюються громадські організації.

Це, в першу чергу:

- потреба висловити незгоду з офіційними державними структурами і політикою, яку вони проводять;
- звернути цим самим увагу на необхідність виконання конкретних інтересів мас, професійних і соціальних верств і груп;
- організовано і змістовно проявити себе, самовизначитися, боротися за здійснення своїх інтересів, прав;
- висловити свої позиції.

Права громадських організацій. Вони визначені статутом. Це такі:

- виступати учасниками цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права;
- представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів у державних та громадських органах;
- брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації);
- ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні;
- створювати установи та організації;
- одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію для реалізації їх цілей і завдань;
- вносити пропозиції до органів влади і управлінь;
- розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї і цілі;

- засновувати засоби масової інформації.

У створенні громадських організацій є обмеження, а саме:

- зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави;
- підриив безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав;
- пропаганда війни, насильства та ворожнечі, фашизму та неофашизму;
- розпалювання національної та релігійної ворожнечі;
- створення незалежних воєнізованих формувань;
- обмеження загальнонародських прав людини.

Отже, громадські організації і об'єднання є, по-перше, однією з форм реалізації самоврядування в суспільстві; по-друге, індикатором демократичності політичного життя і політичної системи; по-третє, відбивають досягнутий суспільством рівень політичної культури; по-четверте, організація вносить порядок у громадське життя: чіткість, надійність, ефективність діяльності. Тому після політичних партій держави вони займають третє місце в політичній системі. Вони можуть протидіяти бюрократизації політичного життя.

Останнім часом значно позвавилась діяльність громадських організацій.

Причини активності зумовлені такими обставинами:

- наростанням небажаних явищ і процесів у різних сферах людського життя;
- загрозою війни і застосуванням зброї масового знищення;
- дедалі більшим руйнуванням життєвого середовища людини – виникненням екологічної катастрофи;
- реакцією-відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу, які намагаються ущемити права, свободи людини, життєвий рівень людей;

- актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості і боротьбою за їхнє практичне втілення в життя;
- зростаючим культурним рівнем широких верств населення;
- стрімким розвитком усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Таким чином, громадські організації та рухи вишикають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно-політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем.

2. Громадські організації і рухи мають різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи: 1) функції, що їх громадські організації та рухи виконують відносно системи влади в державі; 2) функції, виконувани щодо інтересів членів цих організацій та рухів. До першої групи можна віднести дві основні функції: опозиційну і творчу, що тісно взаємозв'язані. Діяльність громадських організацій та рухів утримує сучасні демократичні держави від надмірної централізації, відіграє вирішальну роль у тому, що держава поставала як оптимальна організація життєдіяльності суспільства. Із другої групи функцій, виконуваних громадськими організаціями та рухами щодо своїх членів, можна виокремити захисну і допоміжну. Громадські організації та рухи захищають своїх членів від державних структур. Це найбільш важливо тоді, коли законодавчий процес перебуває у стадії формування і коли існує негативна традиція невиконання законів і не шанобливого ставлення до особистості в державних структурах. Допоміжна функція виявляється в наданні громадськими організаціями та рухами можливості через власні структури своїм членам вирішувати особисті проблеми.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитися на їхній типології. Насамперед, громадські організації та рухи можна поділити на: 1) традиційні; 2) нові. До традиційних громадських

організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти і культури, наукові і науково-технічні, творчі, оборонні, туристські та інші. До нових соціальних організацій і рухів належать: екологічні, альтернативні, громадські ініціативи, національні.

Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю:

- *за економічними інтересами*, зокрема, можна вирізнити: організації підприємців, що працюють за наймом; селян; представників вільних професій; кооперативи і споживчі спілки;
- *за суспільно-політичними інтересами* розрізняють організації культурного, гуманітарного напрямків, релігійні;
- *за методами діяльності та правового статусу*: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні (наприклад, масонська ложа);
- *за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади*: любі самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій;
- *за видами діяльності*: економічні, освіти, культури, наукові і науково-технічні, охорони здоров'я, природи, національні, конфесійні, оборонні, спортивні, туристські.

Крім того, є і товариства з правовим статусом. У відповідності з правовою регламентацією розрізняємо такі види товариств:

1. Товариство – це, звичайно, спілки не менше як з трьох чоловік. Вони мають місцевий характер, обмежене коло діяльності, не є суб'єктами права і не мають майна.
2. Зареєстровані товариства – не менш як 15 чол. Після внесення в реєстр місцевого територіального органу таке товариство є юридичною особою. Цей вид найбільш поширений.
3. Товариства вищого порядку. Їх діяльність визнана як корисна суспільству (Товариство Україна тощо).

3. Друга половина ХХ ст. ознаменувалася справжнім сплеском, потоком *масових рухів*. Від громадських організацій рухи відрізняються такими особливостями:

- відсутністю чіткої організаційної структури;
- спільністю інтересів громадян, що приєднуються до рухів;
- наявністю в них груп і течій неоднакових політичних поглядів, світогляду, вірувань, відсутністю індивідуального членства.

Ці рухи існують як в міжнародному масштабі, так і в середині країни. В літературі ці рухи називаються соціальними, громадськими. Всі вони політичні, бо вплітаються в політичне життя країни і для досягнення інтересів своїх учасників виходять на владні структури. З позиції теорії колективної поведінки суспільно-політичні рухи виступають як форми політичної діяльності в умовах правової держави.

Типологія суспільно-політичних рухів. Оскільки суспільно-політичні рухи різні за своїми характеристиками, то і класифікують їх по-різному. Е.Гіделс виділяє 4 типи суспільно-політичних рухів.

Перший тип – *трансформативні рухи, спрямовані на радикальні зміни в суспільствах, частиною яких вони є. Ці зміни часто насильницькі.*

Другий тип – *реформістські рухи. Вони більш обмежені в прагненнях, пов'язані з певними перетвореннями в суспільстві і спрямовані на зміну лише деяких сторін існуючого суспільного порядку (наприклад, несправедливості).*

Третій тип – *рухи порятунку, що ставлять за мету звільнити людей від таких життєвих шляхів, які розцінюються як гріховні.*

Четвертий тип – *альтернативні, спрямовані на досягнення часткових індивідуальних змін (негативні риси та їх усунення).*

Інші автори виділяють такі типи груп:

- рухи, які виникли на *класовій основі* – робітничий, селянський, дрібнобуржуазний;
- рухи, які виникли на *класоподібній основі* – інтелігенції, військових, докласових елементів;

- *міжкласові рухи* – національно-визвольний, антифашистський;
- політичні рухи, які виражають ставлення до наявного політичного та *економічного устрою* – консервативні, реформаторські, революційні, контрреволюційні;
- політичні рухи, що відзначаються ступенем і формою їхньої організованості – високоорганізовані, слабоорганізовані, стихійні.

Основними різновидами масових демократичних рухів є:

- антивоєнні – проти загрози руйнівної війни;
- екологічні – на захист навколишньої природи та умов існування людей;
- на захист демократії, прав і свобод особи;
- статево-вікові – жіночі, молодіжні, дитячі, ветеранські;
- професійні – вчених, лікарів, інженерів, письменників;
- альтернативні.

В основі усіх масових рухів лежить наявність конфлікту в суспільстві, прагнення переглянути соціальну дійсність, а також конкретні суперечності в економічній, політичній і соціальній сферах. Причиною є також і критичне відношення до пануючих соціальних цінностей, на зміну яким приходять нові цінності. Для цих рухів характерна зміна в політичних стилях поведінки.

Громадські організації і рухи виконують важливу роль у політичній системі, в суспільно-політичному житті в цілому. Вони є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації та рухи привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від владних структур їх вирішення. Громадські об'єднання є часто здоровою альтернативою негативним процесам, виступають за вирішення соціальних, гуманітарних, екологічних проблем, розгортають рух за здоровий спосіб життя. Громадські організації та рухи, виконуючи свої функції, сприяють розвитку громадської активності та ініціативи широких мас людей.

Тенденції альтернативного руху:

- 1) тенденція деполітизації – всі рухи зв'язані з контркультурою і соціальними експериментами в рамках невеликих спільнот;
- 2) вимоги децентралізації: а) конфлікт з державою; б) розукрупнення, тобто конфлікт з існуючою моделлю масового товарного виробництва; в) самоврядування, тобто конфлікт з механізмами представницької демократії; г) зняття відчуженості особи, яка, на їх думку, у великих соціальних системах неминуча.

Неформальні організації. Входять до політичної системи. За своїми цілями, соціально-демократичним складом, змістом і способом дії, вони надзвичайно різноманітні: хіпі, гопники, панки, пацифістські, послідовники Кришні, націоналістичні. Більшість самодіяльних об'єднань по-справжньому занепокоєна проблемами країни, її економікою, наукою, освітою, історією й культурою, долею традицій і національних цінностей. Неформали – це спільнота, яка формується на основі міжособових відносин і не має офіційно затвердженого статуту. Це організації, які мають повну самостійність від держави і громадських організацій. Це альтернатива існуючим політичним структурам. Це об'єднання, які виникли за ініціативою знизу.

Неформальні рухи мають свої особливості:

- пристосування до ситуаційних змін;
- проявляють гнучкість способів діяльності;
- відкидання формалізму як стилю роботи;
- новизна;
- вміння виділятися з навколишнього середовища.

Яка база неформальних організацій? Кожен третій учасник – це інженер, кожний четвертий – студент, кожний п'ятий – робітник, кожний десятий – учень.

Неформальні об'єднання класифікуються як політизовані і неполітизовані. Вимоги перших – політична реформа, розвиток демократії, формування правової держави. Це народні фронти, клуби виборців, дискусійні

клуби. До неполітизованих зараховують групи економічних перетворень, екологічні, національно-культурні.

До народних рухів належать: рух зелених, антивоєнний рух, студентський і молодіжний рух.

Крім народних рухів є ще громадська ініціатива. Це форма локальної дії, частіше обмеженої за метою і часом дії, спонтанної колективної самоорганізації громадян для взаємодопомоги або самозахисту своїх інтересів. Вона представлена громадськими ініціативними групами, робочими гуртками, громадськими комітетами. Форми боротьби: викликання уваги до проблеми (Пістрялівська ПЛС, конфлікт з владою, тиск на місцеву владу, створення комісій тощо).

Типологія неформальних організацій:

- агресивні;
- екологічні;
- альтернативні (хіпі);
- економічні (рекетери, мафіози);
- соціальних меншин;
- релігійні.

4. В Україні станом на 1995 рік понад 600 громадських організацій.

Беручи за основу децю інші критерії, їх можна класифікувати так:

- соціально-усвідомлені: жіночі (Союз українок, союз жінок України); молодіжні (Спілка українських студентів, Спілка незалежної української молоді); економічні (Український союз промисловців і підприємців, Загальноукраїнське об'єднання приватних підприємців);
- ціннісно-орієнтовані: Товариство української мови ім.Т.Шевченка, "Просвіта", "Знання";
- соціально-ціннісні: Федерація профспілок України, Національна конфедерація профспілок, Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих, профспілка "Єднання", Спілка офіцерів України тощо;

- асоціальні: мафіозні організації та подібні до них;
- політизовані організації: об'єднання "політизовані організації": об'єднання "Нова Україна", Конгрес національно-демократичних сил, Українська ліга християнської молоді, Молодіжний рух України;
- політизовані опозиції: Фронт трудящих України, Трудова Україна, Громадський конгрес України, Всеукраїнський робітничий союз, Соціалістичний конгрес молоді України.

Від сучасних масових рухів Західної Європи відрізняються суспільно-політичні рухи. Ці рухи властиві усім країнам Східної Європи. До цих рухів можна віднести: Громадянський форум в ЧСР і Фронт національного порядку в Румунії, Народний рух України. Ці рухи виникли як такі, що фактично спрямовані не на поліпшення існуючого, а на перехід до іншого суспільно-політичного устрою.

Крім Народного руху в Україні є такі види і форми громадських об'єднань як традиційні, релігійні, професійні, молодіжні, жіночі, пацифістські, альтернативного способу життя тощо.

Усі громадські організації і об'єднання України можна поділити на:

1. *Всеукраїнські* – до них належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки в більшості областей (товариство "Україна", Союз українців, спілка молоді тощо).

2. *Регіональні, місцеві товариства*. До них належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію адміністративно-територіальної одиниці, або регіону. Так, наприклад, *на Закарпатті є:*

- українська народна рада Закарпаття;
- товариство подкарпатських русинів;
- товариство угорської культури КмКС;
- товариство угорської інтелігенції;
- товариство циган "Рома", "Акаро Дром";

- товариство словацької культури;
- товариство єврейської культури;
- “Русский дом” та інші (всього 108).

3. Міжнародні організації. Це організації, діяльність яких поширюється на Україну і ще на декілька держав (Червоний Хрест).

Необхідно відмітити слабкість загально-демократичного руху в Україні, слабка ще економічна освіта людей, недостатня економічна і політична культура, мало компетентних лідерів, амбіційність лідерів, мала чисельність цих організацій тощо.

Тема 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

План:

1. Суть політичної культури: її рівні, зміст, ознаки і елементи.
2. Основні компоненти і функції політичної культури.
3. Типи політичної культури та проблеми формування сучасної політичної культури українського суспільства.

Основні категорії:

культура, матеріальна культура, духовна культура, політична культура, морально-юридична культура, ознаки політичної культури, функції політичної культури, типи політичної культури.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Чи є взаємозв'язок і який між матеріальною і духовною культурою?
2. Чи тотожні поняття культура і громадянська культура?
3. Яка структура тоталітарної і демократичної політичної культури?
4. Які поняття і чому несумісні з поняттями політичної культури?

Основна література:

- Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилук. – К., 1995. – С.259-266.
- Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1993. – С.400-411.
- Бабик В. Наша політична культура // Політологічні читання. – 1992. – №1.
- Фарушкин М. Политическая культура общества // Социально-политические науки. – 1991. – №3.
- Браун А., Дилигенский Г. Как изменить политическую культуру общества // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – №2.
- Баталов Е. Политическая культура современного американского общества. – М., 1990.
- Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – №3-4.
- Гаджиев К. Политическая культура: концептуальный аспект // Политические исследования. – 1991. – №6.
- Шурко О. Місце і роль політичної культури в трансформації владних відносин в Україні // Студії. – 1997. – №1.

1. Розвиток будь-якого суспільства, людини проходить під визначальним впливом культури, яка, в свою чергу, вплетена у свідомість. Поза культурним оформленням поведінка і діяльність людини, соціальних спільнот утрачають спрямованість розвитку, сенс існування. В культурі дістають відображення способи людського буття, ступінь оволодіння нагромадженим досвідом, традиції, цінності та механізм їх реалізації. Тому найнебезпечніший дефіцит суспільства, людини – дефіцит культури. Стан культури – це обличчя, найхарактерніша цінність, а рівень культури – вирішальна умова прогресу суспільства.

Чи не найбільші труднощі сьогодення зв'язані з рівнем культури взагалі, політичної – зокрема. Це зрозуміло. В умовах самодержавства, тоталітаризму, авторитаризму демократичні норми, звичаї, традиції сформуватися не могли, а на випаленому ґрунті в першу чергу росте будяк, тому ми зараз замість демократії маємо хаос, національну різницю, вибух злочинності тощо. Якщо для вирощення англійського газону треба понад 100 років, то для високого рівня політичної культури – багато-багато років.

Саме поняття культура означає вплив, діяти. Це виховання, освіта, розвиток, шанування. Це поняття включає в себе *сукупність матеріальних і духовних цінностей*, процес їх виробництва, способи діяльності людини по виробництву цих цінностей, засоби і механізми діяльності, способи освоєння культури спадкоємності, розповсюдження цінностей.

Поняття “культура” вживається у відображенні предметних результатів життєдіяльності людини (матеріальна культура) і в результатах пізнання, діяльності людини (знання, вміння, навички, рівень інтелекту – духовна культура).

2. *Духовна культура* – це певне натхнення людей, яке кристалізує, формує народ. Ми будемо демократичне суспільство, а демократія – це особлива культура відносин до суспільного життя, основана на визнанні фундаментальної гідності людської особи. Відсутність демократичних передумов у нашій країні не могла не відбитися на рівні політичної культури.

Ілюстрація: поведінка народних депутатів на сесіях різних рівнів – порушення елементарних норм, грубість, безтактність до всіх. Як говорив І.Кант, це не тільки відсутність традицій, політичної культури, але і послаблення “морального закону всередині нас”. Якщо етичні норми пишуться на скрижалях духу, то із відміною духу зникли і скрижалі, і навряд чи можна поправити справу із запропонованими депутатськими комісіями по етиці рекомендаціями.

Польський соціолог Ян Щепанський вказує на такі моменти впливу духовної культури на суспільно-політичне життя суспільства:

- а) соціалізація (політична соціалізація) і формування індивіда;
- б) створення системи цінностей;
- в) еталони дій, поведінки, вчинків;
- г) створення моделей інститутів і соціальних систем.

За *структурою* духовна культура поділяється на види і підвиди:

- наукова (фундаментальна, прикладна, природнича, технічна, суспільно-гуманітарна);
- художня (література, театр, музика, архітектура, живопис, скульптура, графіка, декоративно-прикладна, циркове мистецтво, художня фотографія, народна тощо);
- морально-юридична;
- культура побуту, праці;
- політична культура.

Термін *“політична культура”* було введено в науковий обіг в процесі історичного розвитку суспільства, у зв’язку із виділенням політики в самостійну сферу людського життя. Він вживався непрямо давно. Про нього говорили Платон, Макіавеллі, Монтеск’є, Маркс, Майгейм, Арістотель, наприклад, писав про “стан розуму”, який народжує стабільність або революцію.

У науковий обіг термін “політична культура” ввів видатний німецький мислитель епохи Відродження Іоган Гердер (1744-1803), а відповідне поняття

в політологію – американські політологи Г.Альмонд і С.Верба. Вони у працях “Культура громадянина” вказують на політичну культуру у вигляді трьох рівнів: пізнавальну, орієнтаційну і оціночної орієнтації.

Які ж за змістом і обсягом необхідні знання для політичної культури, без яких не може бути сформована політична культура? Це, насамперед, знання про внутрішню і зовнішню політику держави, знання існуючих політичних відносин, подій і явищ у політичному житті суспільства, знання Конституції, законів, норм, принципів, ідей, що лежать в основі управління всіма сферами суспільного життя тощо.

Тобто, всім громадянам, особливо лідерам, політичним діячам всіх рівнів необхідно вчитись політики, юриспруденції, історії, економічних законів і т.д. Бо можливі помилки, волюнтаризм, авантюризм в політиці (а авантюризм живиться низьким рівнем політичної культури політичних діячів і народу), а народ розплачується безладдям, хаосом, які ведуть до крайностей. Невігластво, політичний авантюризм – шлях до трагедій.

Політична культура має свої ознаки. Серед них:

- відображення класових, соціально-групових, національних суспільних інтересів на основі пріоритету політичних інтересів;
- інформаційний аспект (сукупність знань, поглядів);
- ціннісний аспект (перетворення політичних знань в переконання);
- поведінково-правовий аспект (участь громадян в суспільно-політичному житті згідно відповідних норм);
- нормативний аспект (матеріалізація політичних ідей в нормах, традиціях, інститутах).

Серед елементів політичної культури особистості виділяють: *політичні погляди, інтереси, принципи, ідеали, цінності, відносини (процеси), орієнтації, активність, почуття, переконання тощо.*

Отже, політична культура – це система об’єктивних знань про суспільство; поглядів, переконань і духовних цінностей; принципів і засобів політичної діяльності із врахуванням історичного досвіду. Це, значить, рівень

політичного розвитку, вміння застосовувати політичні знання на практиці, процес реалізації знань в практику.

В конкретно-історичному підході розглядають політичну культуру племінну, теократичну, деспотичну, авторитарну, консервативно-ліберальну, ліберально-демократичну тощо.

Як бачимо, політична культура – це сукупність позицій, цінностей, які торкаються взаємовідносин громадян і влади.

В зв'язку з цим політологи виділяють основні компоненти політичної культури:

- рівень, система, характер, зміст політичних поглядів, знань, почуттів і навичок;
- політична діяльність, рівень політичних відносин і в цілому політичного життя;
- політичні традиції, звичаї, норми, установки і стереотипи політичного життя;
- політична поведінка, участь громадян у суспільно-політичному житті.

Політична культура для своєї реалізації наділяється певними функціями. Саме з їх допомогою вона стає реально відчутною, зрозумілою і практично значущою.

Найважливішими функціями політичної культури є:

1. Політичне забезпечення реалізації суспільних, соціально-групових, національних інтересів.
2. Засвоєння і перетворення політичних відносин в інтересах держави, соціальних груп, націй.
3. Нормативно-регулююча.
4. Виховна. Формування і розвиток людей політичної свідомості, вміння осмислювати одержані знання.
5. Комунікативна. Передача політичної культури через політичні традиції, стереотипи свідомості і поведінки.

6. Пізнавальна. Озброює людей знаннями, необхідними для успішної діяльності в сфері політики.
7. Прогностична.

Отже, важливість політичної культури в суспільстві полягає в тому, що вона служить основою формування:

- 1) індивідуальних позицій і орієнтацій у ставленні до політики, політичної системи суспільства;
- 2) пізнавальних орієнтацій (точні або помилкові, догматичні або наукові дані про політичні об'єкти);
- 3) розвиток емоційних факторів (чуття приязні або неприязні до політичних об'єктів);
- 4) оціночних знань.

Політична культура формує 3 типи носіїв: *патріархальний (відсутність інтересу громадян до політичної системи); підданський (позитивні орієнтації на політичну систему) і активістський (намагається відігравати роль в політичному житті)*. Ніколи особа не має чисто виражений тип політичної культури. Здебільшого, це в залежності від умов: піддансько-активістський, патріархально-підданський тощо.

Критерієм моральної політики є її чесність, усвідомлювана відповідальність за слова і діла.

Особлива важливість політичної культури в суспільстві полягає в тому, що вона формує громадянські позиції особистості:

1. Має функцію політичного забезпечення реалізації соціально-класових, національних інтересів;
2. Забезпечує реалізацію на основі теоретичного осмислення політичного життя, використання знань в практичній діяльності політичних партій, рухів, громадських об'єднань;
3. сприяє розробці нормативно-регулюючих актів і їх дотримання членами суспільства;
4. Сприяє вихованню особи, її громадянської відповідальності, формує активну політичну позицію;

5. виступає як форма зв'язку громадянина із політичною системою,

і іншими членами суспільства;

6. дає можливість розробляти прогностичні концепції.

Детальніше про функції політичної культури див.: Основи політології (Кер. авт. кол. Ф.Кирилук. – К., 1995. – С.264-266; Політологія Кер. авт. кол. О.Семків. – Львів, 1994. – С.400-405).

3. Важливішою умовою формування політичної культури, яка найбільш відповідає завданням утвердження правової держави, демократизації суспільства є знання її типів. Відповідно до конкретно-історичного підходу – зв'язку політичної системи з суспільним ладом, виділяють:

– традиційну політичну культуру, яка характеризується визнанням святості влади. Її різновидами були: племінна, патриціанська (окремих міст стародавньої Греції і Риму, деяких італійських міст середньовіччя);

– теокрагічну (владителем є Бог або намісник);

– деспотична (владитель має необмежену владу);

– дворянська і ін.

В нас найбільш поширена масова політична культура. Це культура широких верств населення. Вона виступає у двох видах – *демократична і авторитарична*.

Для *демократичної* характерна висока політична активність громадян, їх участь в політичній системі, визнання громадянських прав, свобод і обов'язків, контроль громадянами за діяльністю уряду, розмежування правової держави і громадянського суспільства. Розрізняють її два підвиди: *ліберально-демократична і консервативно-ліберальна*.

При *авторитарній* політичній культурі ідеалом визнається сила і неконтрольована влада, яка виключає права і свободи громадян, їх поділяють, як і режими: *авторитарна і тоталітарна* (характерна об'єднуюча роль культу лідера).

В Україні відбувається перехід від одного типу і виду політичної

культури до іншої. Цей процес хвилеподібний, проходить боротьба традицій, звичаїв, норм. При цьому слід розуміти, що рух до демократичної правової держави не передбачає відразу і становлення нової демократичної культури. Це суперечливий процес.

Особливо важливе питання сьогодення в Україні це проблема політичного діалогу та політичних дискусій. Трагедія в тому, що тривалий час у нас виховувалося класово-нігілістичне ставлення до культури. Те, що називалося соціалістичною культурою, насправді нею не було. Це був пропагандистський механізм, створений на базі спотвореної, вульгарної ідеології. Джерелом політичної культури вважалася пролетарська культура, а оскільки чистої безпосередньо такої не було і не могло бути, то все було певним чином узаконеним безкультур'ям.

Необхідно пам'ятати, що нетерпимість і культура – явища не сумісні. Культура виражається насамперед у терпимості. *Культура* – це розуміння неабсолютності своїх знань. Чим більше людина культурна в широкому розумінні, тим менше вона переконана у своїх знаннях, тим чутливіша до чужої думки, філософії, поглядів і навпаки. Важливіше місце має політичний діалог представників суспільно-політичних течій із різною ідеологією.

Отже, політична культура відображає досягнутий рівень впровадження культури в політичну діяльність і політичну свідомість, в культуру суспільства і особи. Рівень політичної культури має важливе значення на кожному історичному етапі розвитку будь-якого суспільства. Надзвичайно влучно відмічає академік Ліхачов, що політична культура – це певне натхнення людини, яка підтримує народ, кристалізує його. Якщо нема політичної культури, то починається сьогоденне бенкетування, яке дедалі всмоктує, перетворюється у сьогоденне задоволення, а то вже хвороба. Бо сьогодні, завтра, післязавтра загули, а так і до хронічної хвороби не далеко. А майбутнє? Політична культура – сліксір у майбутнє!

Детальніше по цьому питанню див.: Василенко О. Третій шлях. Передумова національного відродження України // Політика і час. – 1991. –

№ 12; Лісовий В. Поняття політичної культури і сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. – 1993. – № 3; Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. – 1992. – № 2; Толочко П. Дорозити історичною спадщиною // Політика і час. – 1991. – № 16 і інші.

Тема 13. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

План:

1. Політична свідомість як суспільне явище, її рівні і структура.
2. Політична ідеологія

Основні категорії:

свідомість, суспільна свідомість, політична свідомість, масова свідомість, плюралістична громадська думка, політична ідеологія.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Яка різниця між поняттями суспільна свідомість і політична свідомість?
2. У Конституції України відмічається, що жодна ідеологія не може бути державною, а існує плюралізм ідей. Як це треба розуміти?
3. У “хворого” суспільства – “хвора” свідомість. Як це обґрунтувати?
4. Чи може існувати держава без ідеології?

Основна література:

- Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.Кирилюк. – К., 1995. – С.266-271.
- Політологія / За ред. О.Семківа. – Львів, 1993. – С.392-400.
- Політологія / За заг. ред. І.Дзюбка. – К., 1993. – С.165-192.
- Головаха Є. Особливості політичної свідомості // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
- Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания // Политические исследования. – 1991. – № 3.
- Андреев С.С. Политическое сознание и политическое поведение // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8.
- Винокурова С. Масова свідомість у ситуації соціальної кризи: пошук еквівалента втрачених ілюзій // Філософська і соціальна думка. – 1993. – № 1.
- Молчанов М. Ідеологія влади: віхи історії // Політологічні читання. – 1992. № 2.
- Штика О. Ідеологія і держава як чинники творення нової України // Політологічні читання. – 1995. – № 2
- Камб А. Бунтующий человек. – М., 1990.

1. Однією з важливих характеристик політичного життя суспільства є таке складне, багатомірне і неоднозначне поняття як політична свідомість.

Насамперед слід уяснити, що таке свідомість взагалі, політична свідомість зокрема, її роль і як вона впливає на політичні явища, процеси. Ми вже вказували, що на політичні явища і процеси впливають: економічна сфера, соціально-класова структура суспільства, політична культура, політична свідомість. Це взаємозв'язаний, взаємозалежний процес. Яка взаємодія економічної сфери, соціальної сфери і політичної культури, вже розглядалося.

А що таке свідомість, як вона впливає на політичні явища?

Свідомість визначає найвищий рівень психічної активності людини як суспільної істоти. Буття передбачає свідомість, але свідомість є елементом буття. Вона є властивістю високоорганізованої матерії, але є суспільним продуктом, виникає і розвивається у спільній діяльності людей, у процесі спілкування і праці. Тому це умова саморуху і саморозвитку суспільства.

Суспільна свідомість – усвідомлення суспільства самого себе, свого суспільного буття та навколишньої дійсності, відповідно до ступеню свого історичного розвитку, а *політична свідомість* – це сприйняття суб'єктом тієї частини реальності, яка пов'язана із політикою. Це сукупність поглядів соціального суб'єкта (людини, соціальної групи, нації, класу, народу, етносу), в яких відображається політична сфера життєдіяльності суспільства. Політична свідомість – форма суспільної свідомості, відтворююча політичне буття суспільно неоднорідного суспільства, важлива складова частина суспільно-державного життя. Вона виникла у відповідь на реальну соціальну потребу – обґрунтування природи держави і державної влади.

Отже, політична свідомість є сукупність поглядів і настанов, які характеризують ставлення людей до держави, партій, громадських організацій, об'єднань, товариств, політичних цінностей і цілей розвитку. Вона є відображенням реалій буття і рівня розвитку продуктивних сил, особливостей політичної структури, системи суспільних відносин, рівня освіти і культури.

Основу політичної свідомості становлять знання, емоції та оцінки,

мислительні операції, орієнтовані на сферу політичних відносин та інститутів, соціальних норм, ролей, процесів.

Але слід чітко розуміти, що *політична свідомість не є пасивним відображенням* політичного буття. Вона здатна:

- а) бути попереду практики, прогнозувати й моделювати політичні процеси;
- б) впливати на політичне життя суспільства, а через нього – на його економічні, духовні, соціальні, конфесійні, культурні відносини;
- в) визначати напрям політичної діяльності політичних партій, громадських організацій, об'єднань, соціальних груп, політичних лідерів і особистостей.

Тому практика управління соціальними процесами мусить враховувати стан політичної свідомості в усіх її проявах, домагатися консенсусу в політичних позиціях, сприяти формуванню політичної свідомості, яка б відповідала потребам суспільного процесу.

Крім цього слід мати на увазі, що політична свідомість – явище суперечливе, бо вона, відображаючи політичне буття, може випереджати його, відставати від нього, відповідати йому. Лише аналіз протиріч політичної свідомості дозволяє виявити вади суспільного організму, тобто в управлінні суспільством важливо проводити не тільки економічний, статистичний аналіз суспільного життя, але й вивчати, глибоко, об'єктивно досліджувати стан політичної свідомості. Саме політична свідомість посилює кардинальні зміни суспільних відносин в країні.

Політологія розглядає політичну свідомість як багатоструктурну і багаторівневу дефініцію. Вона передбачає диференціацію політичної свідомості залежно від її суб'єкта:

- політична свідомість суспільства;
- соціальної групи (класу, прошарку, нації, конфесії тощо);
- особистості.

Політична свідомість особистості фіксується в її поглядах, настроях,

почуттях, думках і утворює певний комплекс (більш-менш систематизований), але це не тільки зміст думок особи, установок, але і сам спосіб цього мислення, стиль роздумів (емоції), прийняття чи несприйняття реалій.

При гносеологічному підході політична свідомість виступає на емпіричному, буденному, теоретичному, науковому й ідеологічному рівнях. *За структурою поділяється:*

по-перше, політична *настанова*, яка характеризується готовністю суб'єкта до завершення дії (я знаю, що хочу), до задоволення потреби в даній ситуації (чи всі знають, що треба). Настанова передує дії, є настроюванням на дії (позитивне чи негативне ставлення до держави, влади, її дій, рухів, партій тощо).

Структура настанови складається з елементів: когнітивного (знання, відповідне пізнання), емоційного і поведінкового. На жаль, у багатьох випадках емоційне передує поведінці особи. Поведінковий елемент настанови – безпосередня готовність діяти.

По-друге, політична свідомість – це інтерес особи до політики. згуртованість уявлень у певну ідеологічну схему. Політичний інтерес в значній мірі має віковий, статевий, професійний, соціально-класовий характер, але треба бути обережним із “чітким” класовим підходом.

А хіба всі у суспільстві, у соціальній групі усвідомлюють, що хочуть, чого домагаються? Більшість тільки критикує наявне, але не має чітких позицій, що необхідно робити, щоб чогось досягти. Якщо брати ступінь усвідомлення процесів, які відбуваються в політичному житті, можна виділити *два взаємозв'язані рівні: теоретичний* – спрямований на розкриття законів, які визначають політичне життя, формують політичні процеси (порівняно невелика група людей, охоплена цим рівнем – вчені, ідеологи) і другий, *емпіричний рівень*. Цей рівень формується на ґрунті повсякденного практичного досвіду.

Емпірична політична свідомість безпосередньо фіксує практичний досвід політичного суб'єкта. Її часто ототожнюють з буденною свідомістю.

Але це різні поняття. Буденна свідомість не є емпіричною, бо в її зміст входять окремі ідеологічні й теоретичні елементи. Буденна політична свідомість являє собою сукупність ідей, уявлень, які виникають безпосередньо з буденної практики тієї чи іншої соціальної групи (без глибокого теоретичного узагальнення).

Політологія зазначає, що емпірична і буденна свідомість відображає поверхневі політичні процеси, без глибокого їх аналізу. Вона характеризується такими рисами як почуття, настрої, емоція. Часто вони проявляються як здоровий глузд, тому мають певну пізнавальну силу. Але не завжди.

На емпіричному рівні, на жаль, здебільшого формується *повсякденна* політична свідомість, яка є базою *масової* свідомості. Елементами її є почуття і настрої. Масова свідомість є поєднання рівня повсякденної свідомості у поглядах значної маси людей. Для неї характерна відсутність певної чіткої політичної настанови, часто незрозумілі зміни у поглядах поряд із закостенінням в інших.

Тому надзвичайно важливим є, щоб у якомога більшості людей був не тільки емпіричний, але і теоретичний рівень політичної свідомості, щоб чітко було усвідомлено, що хочу, як його досягти. Це особливо важливо для України, яка будує суверенну, незалежну державу.

Однією із суттєвих форм політичної свідомості є *суспільна думка*. Це сукупність суджень, ідей, уяв, де із національних, соціально-групових, професійних позицій відображаються і оцінюються політичні факти і процеси. Можуть виникати як стихійно, так і під впливом засобів масової інформації. В цьому чималу роль може відіграти і така форма політичної свідомості як *традиції* – наслідування попередніх поколінь, їх звичаїв, обрядів, норм. Вони можуть бути прогресивними і реакційними.

Другою формою політичної свідомості є *пережитки* у сфері політичних відносин. У нас поширені дві крайності – в минулому бачити тільки все негативне. Нема об'єктивного аналізу реальності, а переважає тенденційний підхід.

2. Одним із рівнів політичної свідомості є політична ідеологія, що має базую теоретичну свідомість. Характер зв'язку науки та ідеології пов'язаний з історичними та політичними чинниками. *Ідеологія* – це частина духовного життя суспільства. Суспільні групи та організації формують ідеологічні цінності, без яких не можливе суспільно-політичне життя. За основу політичних явищ у сучасних суспільствах найчастіше беруться три групи цінностей: національна безпека й незалежність; економічний розвиток і добробут; права, свободи і конституційний порядок. Деталізація ідеологічних цінностей, їх визначення і порядок є предметом оцінок і дискусій окремих ідеологій чи політичних концепцій різних політичних партій.

Поняття “ідеологія” ввів у науковий обіг французький вчений філософ А.Л.К.Лестюг де Трасі в кінці XVIII ст. аби позначити “науку про ідеї”, які мають визначити громадську думку, зрештою політичну поведінку. Термін мав позитивне забарвлення.

Наполеон Бонапарт почав застосовувати його в негативному розумінні, оголосивши прихильників де Трасі із Національного інституту фантазерами. Відтоді маємо позитивне і негативне оцінення поняття ідеології.

На думку Лемберга люди не можуть жити без ідеології через жах перед ідеологічним вакуумом: за гаслом “жодної” ідеології криється певний різновид ідеології. Він розрізняє ідеологію першого порядку – це переважно ідеологія світогляду, яка об'єднує великі групи людей (класи, нації тощо) та ідеологію другого порядку, яка являє собою програму, кодекс, статут, що об'єднує групи людей (партії, професійні групи, клуби тощо).

У першому порядку люди здебільшого мають одну централізовану цінність: Бога, клас, націю, справедливість тощо, у позитивному плані говорять про позитивні ідеї – лібералізм, консерватизм, націоналізм, соціалізм, комунізм, фашизм тощо. Ціннісно-негативне значення ідеології введено К.Марксом і Ф.Енгельсом, які вважають що “люди здебільшого мають одну централізовану цінність: Бога, клас, націю, справедливість тощо, у

позитивному плані говорять про позитивні ідеї – лібералізм, консерватизм, націоналізм, соціалізм, комунізм, фашизм тощо. Ціннісно-негативне значення ідеології введено К.Марксом і Ф.Енгельсом в праці “Німецька ідеологія”, де вони говорять про неї, як про “хибну свідомість”, коли існують “антагонічні” класи.

Політична ідеологія складне, мінливе явище і її потрібно розглядати в історико-генетичному та соціальному аспектах. Ідеологія існує незалежно від свідомості, а базується на свідомості, обслуговує політичні відносини і через них робить вплив на економіку, соціальну структуру суспільства. Тому вона недовічна категорія. В основі лежать проблеми вмотивування інтересів класів, соціальних груп, нації, в економіці, соціальній і духовній сферах. Так що таке політична ідеологія?

Політична ідеологія – це система абстрактно-теоретичних (поняття, ідеї, теорії) і абстрактно-практичних форм, ідей (програми, рішення, лозунги), які виражають класові, соціально-групові, національні інтереси і на цій основі формують теоретичну свідомість, яка сприяє їх зміцненню або діє в напрямку їх ліквідації. Політична ідеологія – це Вищий рівень політичної свідомості, який розкриває внутрішні зв’язки політичних явищ, закони, які діють в сфері політичних відносин.

Абстрактно-політичні ідеї сформовані і затверджені в Основному законі країни – Конституції, абстрактно-практичні форми, ідеї, як їх досягти – в програмах уряду. Звідси і проблеми в Україні, де часто міняються уряди і в зв’язку з цим практичні форми втілення теорії в життя. Отже, ідеологія – це система поглядів та ідей, у яких відображається відношенням до тієї чи іншої дійсності, погляди, інтереси, цілі, наміри, умонастрої людей, класів, партій, суб’єктів політики і влади тих чи інших епох, поколінь, суспільних рухів і т.д.

В зв’язку із вищенаведеним, чітко просліджуються дві функції ідеології: пізнавальна і соціальна. При науковій об’єктивності першої, провідною має бути друга.

В ідеології основне – *відмова від догматизму*, ілюзорних і утопічних

уяв, формування сучасної наукової концепції будівництва держави із врахуванням історичного досвіду, досягнень світової цивілізації.

При співставленні проблем *партійної і державної ідеології* слід звернути увагу на їх спорідненість і на різницю. Тільки абсолютна безграмотність деяких людей може заперечувати необхідність ідеології. Світовий багатовіковий досвід засвідчує, що державна офіційна ідеологія має закріплюватися у рішеннях держави, фіксуватися в конституційних нормах (ні одна споруда ніде не будується без архітектурного плану!) і тому ніяка партійна програма не повинна претендувати на виключне виконання функції офіційної державної доктрини. Ми цю школу проходили, коли ідеологія партії була державною!

Зараз перед всіма партіями, рухами, громадськими організаціями стоїть завдання будувати правову державу, громадянське суспільство, із найменшими втратами перейти до сучасних форм економічної, соціальної організації суспільства. Звичайно, неможливо обійтись без політики, політичних партій. Але їх завдання має бути пошук цих шляхів, загальна згода, єдність у політичних дискусіях у формі політичного діалогу (а не безкультур'ї) шукати загальнолюдські цінності (а не класові чи національні), мати громадську відповідальність за будівництво держав, бути прихильним до демократизму, гуманізму. А це має формуватися на високій політичній культурі, етиці, політичній теоретичній свідомості, визнанні самоцінності людини. Ідеологічний плюралізм, звичайно, має бути. Але в будь-якому цивілізованому, нормальному суспільстві є речі, які знаходяться поза самим широким розумінням свободи слова (фашизм, націонал-соціалізм, екстремізм тощо).

Тема 14. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ І СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

План:

1. Зовнішня політика: суть, типи і функції.
2. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення.
3. Нове глобальне політичне мислення.
4. Суть теорії міжнародних відносин, їх типологізація та елементи.
5. Міжнародні організації та об'єднання.
6. Україна в сучасному світі.

Основні категорії:

зовнішня політика, міжнародна політика, міжнародні відносини, національні інтереси, дипломатія, мирне співіснування, рівноправність народів, територіальна цілісність, суверенна рівність держав, суб'єкт політики, політична стабільність, міжнародне співробітництво, політика з позицій сили, конвенція, анексія, контрибуція, геополітика.

Питання для дискусій і круглих столів:

1. Яке співвідношення понять “мораль”, “міжнародна політика”?
2. Яка різниця між поняттями “зовнішня політика” і “міжнародна політика”?
3. Що таке “традиціоналізм” і “модернізм” у вивченні міжнародної політики?
4. Які ви знаєте засоби здійснення міжнародної політики?
5. З чим пов'язані та в чому полягають кардинальні зміни в міжнародній політиці кінця XX ст.?
6. Чому в сучасному світі війна не може бути знаряддям міждержавної взаємодії?
7. Якими, на вашу думку, є місце і перспективи України в сучасному світовому порядку?
8. Визначте основні тенденції та форми розвитку сучасних міжнародних відносин.

Основна література:

Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону. 2-ге

доопрацьоване видання. К.: Наукова думка, 1997 (розділ V– “Президент України”, стаття 106, пункти 3, 4, 5).

Рябов С.Г. Політологічна теорія держави (Для гуманітарних факультетів). К.: Тандем, 1996 (розділ “Держава у міжнародних відносинах”).

Леонов М. О соотношении войны и политики. – М., 1994.

Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.

Павловський М. Шлях України: Шлях вліво, шлях вправо – хибний шлях... К.: Техніка, 1996.

Лемак В. Основи держави і права. – Ужгород, 1999. – розділ I, §9.

Алексеев И.Р., Кейсевич Л.В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. – К. Наукова думка, 1997.

Мурадян А. Самая благородная наука. Об основных понятиях международной политической теории. – М., 1990.

Маркусь В. Атрибут самостійної держави. Зовнішня політика сучасної України // Політика і час. – 1993. – №2.

Кулик В. Розширення НАТО і позиція України // Політика і час. – 1995. – №11.

1. Зовнішня політика: суть, типи і функції. Головним призначенням держави є задоволення інтересів та потреб суспільства. Закономірно, що виконуючи це завдання, держава змушена вступати у взаємодію з іншими державними утвореннями, отже виконувати зовнішньополітичну функцію. **Зовнішня політика** – це загальний курс держави в міжнародних справах, покликаний регулювати її відносини з іншими державами і народами згідно з її принципами і цілями держави, що здійснюються різними засобами і методами. Поряд із зовнішньою політикою політологи розрізняють ще міжнародну. І в цьому нема нічого дивного, адже держава не може не рахуватися із міжнародними аспектами. Існує чимало різноманітних визначень міжнародної політики, однак, на нашу думку, найбільш чітко її визначає український політолог Сергій Рябов: *Міжнародна політика* – це система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами, та групами держав,

провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Генезис міжнародної політики припадає на початок зародження перших державних утворень, тобто на IV–III тис. до н.е. Масмо на увазі Єгипет і Месопотамію. Хоча, заради правди, необхідно констатувати, що вона пройшла певну еволюцію – від взаємовідносин між окремими племенами, союзами племен (за визначенням академіка Бориса Рибаківа – “суперсоюзами”), націями, державами, союзами держав. На території сучасної Західної Європи міжнародні відносини почали складатися принаймні 2,5 тис. років тому. На жаль, протягом століть тут переважали спеціальні конфлікти, феодалні усобиці, війни. Під час переважної більшості воєн головне питання, яке суперники намагалися вирішити таким чином, далеко не мирним, було територіальне питання. Військова могутність князя, короля, імператора вимірювалася кількістю підкорених народів і територій, на яких вони проживали. Уже згадуваний С.Рябов відзначав, що за 3,5 тисяч років писаної історії людство тільки 270 років жило без війни. Протягом стародавнього часу і всього середньовіччя війна вважалася головним елементом міжнародної політики. За тогочасними державними традиціями війна мала законний характер і в обов’язок правителя не входило оголошувати її. Можливо тому виняток із цього становила зовнішньополітична діяльність київського князя Святослава, який постійно заявляв: “Іду на Ви”, тобто попереджував про початок ним бойових дій. Війна стала настільки звичайним явищем, що могла виникнути як відповідь на образу окремого знатного вельможі, монарха. Однак, уже в ті часи зароджується і набуває поширення конфліктне міждержавне спілкування, укладення угод. Наприклад, в результаті підписання “договору миру і любові” у 860 р. між Візантією і Руссю з руських купців заборонялося знімати десятину за продані у Візантії товари. Це стосується і договору 907 р. Русі з греками. Розширюється міжнародна торгівля, яка підлягає регулюванню шляхом договорів. Окремі статті тогочасних договорів увійшли до “Руської правди” Ярослава Мудрого. Наприклад, якщо внаслідок

загибелі французького корабля, майно, що на ньому знаходилося, було викинуто на берег руського селянина, то він зобов'язувався його зберігати до тих пір, поки не з'явиться його власник. Хоча, він міг ніколи і не повернутися, однак закон був перш за все. Можливо, саме тому сучасні історики вважають "Руську правду" найбільш демократичним законом на той час в Європі.

XVII–XVIII ст. – часи абсолютизму в Європі, коли суверенітет держави прирівнювався до суверенітету монарха. Відомий вислів французького короля Людовіка XIV: "Держава – це я". XIII–XIX ст. – це буржуазні революції в ряді країн Європи, розвиток науково-технічного прогресу, утворення світового ринку, встановлення розгалуженої мережі економіки, техніки, культурних зв'язків. Популярними стають гасла французької революції: "Свобода, рівність, братерство". Однак, поряд з визнанням цих демократичних принципів в XIX і на початку XX ст. загострюється боротьба за сфери впливу і джерела сировини, завершується територіальний поділ світу і одержати нові території стає можливим тільки в результаті анексії. Отже, ознайомимося ще з одним терміном в політології: *Анексія* – це насильницьке прислання, загарбання державою всієї або частини території іншої держави. Здійснивши анексію, загарбник збирає *контрибуцію* – данину, яку стягує переможець з підкореної держави. Для XX ст. характерними стали *репарації* – країна, яка зазнала поразки у війні, а на початку виступала ініціатором, відшкодовує збитки, завдані переможцям.

Право держав на задоволення своїх інтересів шляхом війни, як і раніше, залишається непохитним і його навіть закріплюють у низці міжнародних угод. Назвемо для прикладу Священний союз 1815 р. у складі Австрії, Англії, Прусії, Росії і Франції. Історія свідчить, що аж до середини XX ст. застосування військової сили розглядалося як законний спосіб розв'язання суперечностей. Достатньо назвати дві світові війни, які понесли життя мільйонів людей.

У зовнішній політиці держав особливо важливим є проблема прийняття рішень, програм. Безумовно, що будь-яке державне рішення – внутрішня справа держави. Приймаючи його, уряд враховує державні інтереси,

але на його прийняття впливають різні політичні сили: партії, політичні лідери, фінансові кола тощо. Гітлер ніколи б не прийшов до влади, якби не підтримка з боку Круппа та інших великих монополістів Німеччини. Прикладом оптимального прийняття рішень може бути позиція президента США Д.Кеннеді під час конфлікту з приводу збиття Радянським Союзом літака-шпигуна, пілотованого Пауерсом. Президент вирішив піти на поступку світовій цивілізації, не віддавши наказ про атомне бомбардування великих промислових міст СРСР.

В наш час жодна держава не може не рахуватися із міжнародними аспектами. На сьогоднішній день це “Декларація принципів міжнародного права”, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН в 1970 році.

Згідно з нею рішення має відповідати:

- принципам міжнародного права;
- не наносити шкоди міжнародним союзам і згодам;
- враховувати національні інтереси і відповідати напрямам зовнішньої політики;
- відповідати інтересам правлячих кіл держави.

За формами зовнішню політику в залежності від конкретних умов і можливостей *поділяють на:*

- а) *пасивну*, яка характерна для слабких держав, які змушені пристосовуватись до міжнародних умов, що склалися;
- б) *агресивну*, яка притаманна державам, що переслідують експансіоністські цілі, втручаються у внутрішні справи інших держав;
- в) *активну*, яку проводять держави, переслідуючи мету їх міжнародного визнання у світі, добиваються рівноваги внутрішньої і зовнішньої політики;
- г) *консервативну*, яка характеризується активною, але одночасно дещо агресивною політикою захисту.

Зовнішня політика виконує три основні функції:

1. *охорону* (захист прав і інтересів країни, її громадян в т.ч. і за кордоном);
2. *репрезентативно-інформаційну* (дипломатичні місії та представництва, інформаційно-торгові представництва тощо). Наприклад, в 1917 р. в Києві відкрито Інформаційний центр НАТО. До речі, це перший такий центр в Європі і в країні, що не входить до Північно-Атлантичного Союзу.
3. *організаційно-переговорну*.

2. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення.

Глобальна проблема – це така проблема, яка розглядається і вирішується у контексті загальних для людства проблем, що стосуються всіх і потребують для свого розв'язання спільних зусиль.

Виходячи з цього, можна виділити окремі глобальні проблеми, що мають загальнопланетарний характер:

1. *Ядерна загроза знищення цивілізації*. Знищення ракет із ядерними боєголовками малої і середньої відстані, які склали до 5 відсотків загальних світових військових запасів, не вирішує проблеми. 95 відсотків, які залишились, достатньо для того, щоб 100 разів знищити людську цивілізацію.
2. *Проблема ресурсів*. Наявні запаси вугілля, нафти, природного газу, урану тощо не безмежні, їм необхідні заміники.
3. *Екологічна*, тобто збереження природи, навколишнього середовища. Назвемо тільки один факт, який, імовірно, не має аналогів в світовій практиці радіологічної промисловості. На території колишнього СРСР протягом перших 20 років добування радіоактивних руд підприємства, шахти тощо працювали за правилами, які встановлені для звичайних підприємств. В результаті вони і зробили основний внесок в радіоактивне забруднення середовища. На відстані 500–700 м навколо цих

підприємств радіоактивний фон ґрунту підвищився більше ніж в 10 разів. Ця проблема характерна і для розвинутих країн. Щорічно на 21 АЕС Німеччини утворюється більше 300 т шкідливих елементів. Для колишнього СРСР ця цифра досягає 8 тис. т плутонію.

Як вирішується дана проблема? В Україні, замість того, щоб зайнятися структурною перебудовою енергоспоживання (а Україна при тій же кількості населення, що і Франція споживає в 4 рази більше електроенергії) для виведення з експлуатації наявні АЕС, не придумали нічого кращого, як висунути ідею будівництва заводу по переробці палива і відходів в межах 30-кілометрової зони Чорнобильської АЕС.

4. *Продовольча*, проблема забезпечення харчуванням всезростаючої кількості населення Землі, подолання голоду і злиднів. За офіційною статистикою 700–800 млн. чол. на Землі знаходиться на межі голодної смерті. За прогнозами вчених, на початку ХХІ століття в Індії проживатиме 1 млрд. осіб, що може призвести до катастрофічних наслідків. Країна не зможе себе прокормити.
5. *Демографічна проблема*. Країни світу зіштовхуються з проблемами відтворення і міграції населення, формування його освітнього потенціалу, працевлаштуванням, зайнятістю населення. Населення земної кулі з початку століття збільшилося з 1,7 до 5,6 млрд. чоловік. Але, якщо в країнах Азії, Африки і Латинської Америки стався демографічний вибух, то в Європі проходить скорочення населення. Ця проблема в деякій мірі поєднується з проблемою подолання відсталості країн, що розвиваються.
6. *Проблема охорони здоров'я*. Мова йде про захворювання, з якими сучасна медицина не може дати ради, які вважаються невиліковними. Це, перш за все, серцево-судинні, інфекційні захворювання, злоякісні пухлинні новоутворення, СНІД та ряд інших.

7. *Проблема використання космосу в мирних цілях.* Запуск в 1957 р. на орбіту першого штучного супутника землі, політ першої людини в космос у 1961 р., а вслід за цим ціла серія польотів радянських космонавтів і американських астронавтів свідчили про підкорення людиною всесвіту. Однак, швидко з'ясувалося, що космос можна використати і в військових цілях. Маємо на увазі, перш за все, Стратегічну Оборонну Ініціативу (СОІ), ініціатором створення якої виступив президент США Р.Рейган. Маємо також приклади співробітництва різних країн в освоєнні космосу. Наприклад, спільний політ "Союзу" і "Аполлона" в 1975 р.

3. *Нове глобальне політичне мислення.* У другій половині 40-х – 50-х років, зокрема після того, коли світ поділився на дві протилежні за своєю ідеологією системи, різко загострилася міжнародна обстановка, яка супроводжувалася постійним збільшенням ядерних озброєнь. Справа дійшла до того, що в 70-х роках дві супер-держави СРСР і США нарешті досягли стратегічного паритету – відносної рівноваги в озброєннях. На глибоке переконання правлячих кіл США Радянський Союз вважався "імперією зла", який тільки й чекає, щоб знищити "західну демократію". В матеріалах партійних з'їздів постійно можна було прочитати розділи про мирне співіснування країн з різним суспільним ладом, однак СРСР ніколи не поступався ідеологією.

В той же час, коли мали місце такі невтішні процеси у міжнародних відносинах, група всесвітньо відомих вчених на чолі з А.Ейнштейном, Нільсом Бором і Расселом – лауреатами Нобелівської премії, опублікували в 1950 р. Маніфест, в якому виклали концепцію нового сучасного мислення і вказали вирішення наболілих проблем у міжнародних відносинах. Серед російських вчених необхідно виділити Андрія Сахарова. Які ж вихідні принципи цього нового мислення? До речі, визнані вони радянським керівництвом тільки в часи "перебудови" М.Горбачова:

— війна, особливо ядерна, не може бути засобом досягнення мети; у ядерній війні переможець не буде;

- ідея виживання людства виступає основою загальної взаємозалежності;
- нова діалектика сили і безпеки; безпека може бути забезпечена тільки політичними засобами;
- безпека неподільна;
- розумна достатність озброєння, ненаступальна оборона;
- деідеологізація міжнародних відносин;
- об'єднання зусиль для вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації;
- відмова від класових і національних цінностей на користь загальнолюдських;
- відмова від старих поглядів і переконань;
- прояв довір'я у взаємовідносинах між державами, подолання образу ворога, відкрита зовнішня політика, яка б відповідала вимогам гуманізму, загальнолюдської моралі.

4. Суть теорії міжнародних відносин, їх типологізація та елементи.

Міжнародні відносини – це продовження за умов міжнаціонального спілкування тих суспільних взаємин, що вже склалися на національному ґрунті в межах конкретної держави. Сучасні міжнародні відносини – це сукупність “міжнародних політик” окремих країн.

У сучасній політології склалися два головних концептуальних напрямки дослідження і тлумачення сутності міжнародних відносин – “традиціоналістський” та “модерністський”. Традиціоналістський напрям (Моргентау, Арон) доводить, що царина міжнародних відносин є ареною вічного суперництва їхніх учасників, яке зумовлене природною схильністю людей до насильства й жагою влади. Такі погляди призводять до спрощення тлумачення подій. Головна увага звертається на причини конфліктів, їхнє коріння, шляхи розв'язання тощо. У другій половині ХХ ст. формується модерністський стиль сприйняття міжнародних відносин. Модернізму (Каплан, Брук) властива прагматична спрямованість, дослідження окремих

7. *Проблема використання космосу в мирних цілях.* Запуск в 1957 р. на орбіту першого штучного супутника землі, політ першої людини в космос у 1961 р., а в слід за цим ціла серія польотів радянських космонавтів і американських астронавтів свідчили про підкорення людиною всесвіту. Однак, швидко з'ясувалося, що космос можна використати і в військових цілях. Маємо на увазі, перш за все, Стратегічну Оборонну Ініціативу (СОІ), ініціатором створення якої виступив президент США Р.Рейган. Маємо також приклади співробітництва різних країн в освоєнні космосу. Наприклад, спільний політ “Союзу” і “Аполлона” в 1975 р.

3. *Нове глобальне політичне мислення.* У другій половині 40-х – 50-х років, зокрема після того, коли світ поділився на дві протилежні за своєю ідеологією системи, різко загострилася міжнародна обстановка, яка супроводжувалася постійним збільшенням ядерних озброєнь. Справа дійшла до того, що в 70-х роках дві супер-держави СРСР і США нарешті досягли стратегічного паритету – відносної рівноваги в озброєннях. На глибоке переконання правлячих кіл США Радянський Союз вважався “імперією зла”, який тільки й чекає, щоб знищити “західну демократію”. В матеріалах партійних з'їздів постійно можна було прочитати розділи про мирне співіснування країн з різним суспільним ладом, однак СРСР ніколи не поступався ідеологією.

В той же час, коли мали місце такі невітні процеси у міжнародних відносинах, група всесвітньо відомих вчених на чолі з А.Ейнштейном, Нільсом Бором і Расселом – лауреатами Нобелівської премії, опублікували в 1950 р. Маніфест, в якому виклали концепцію нового сучасного мислення і вказали вирішення наболілих проблем у міжнародних відносинах. Серед російських вчених необхідно виділити Андрія Сахарова. Які ж вихідні принципи цього нового мислення? До речі, визнані вони радянським керівництвом тільки в часи “пербудови” М.Горбачова:

– війна, особливо ядерна, не може бути засобом досягнення мети;
у ядерній війні переможа не буде;

- ідея виживання людства виступає основою загальної взаємозалежності;
- нова діалектика сили і безпеки: безпека може бути забезпечена тільки політичними засобами;
- безпека неподільна;
- розумна достатність озброєння, ненаступальна оборона;
- деідеологізація міжнародних відносин;
- об'єднання зусиль для вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації;
- відмова від класових і національних цінностей на користь загальнолюдських;
- відмова від старих поглядів і переконань;
- прояв довір'я у взаємовідносинах між державами, подолання образу ворога, відкрита зовнішня політика, яка б відповідала вимогам гуманізму, загальнолюдської моралі.

4. Суть теорії міжнародних відносин, їх типологізація та елементи.

Міжнародні відносини – це продовження за умов міжнаціонального спілкування тих суспільних взаємин, що вже склалися на національному ґрунті в межах конкретної держави. Сучасні міжнародні відносини – це сукупність “міжнародних політик” окремих країн.

У сучасній політології склалися два головних концептуальних напрямки дослідження і тлумачення сутності міжнародних відносин – “традиціоналістський” та “модерністський”. Традиціоналістський напрям (Моргентау, Арон) доводить, що царина міжнародних відносин є ареною вічного суперництва їхніх учасників, яке зумовлене природною схильністю людей до насильства й жагою влади. Такі погляди призводять до спрощення тлумачення подій. Головна увага звертається на причини конфліктів, їхнє коріння, шляхи розв'язання тощо. У другій половині ХХ ст. формується модерністський стиль сприйняття міжнародних відносин. Модернізму (Каплан, Брук) властива прагматична спрямованість, дослідження окремих

компонентів міжнародного життя, приміром прийняття зовнішньополітичних рішень, їх оптимізація.

У сучасних міжнародних відносинах застосування сили або загроза такого застосування й досі залишаються часто вживаним “аргументом”. Продовжує залишатися війна – складне соціальне явище. Розрізняють війни визвольні та світові, двосторонні та коаліційні, локальні та світові, такі, що ведуться із застосуванням звичайної зброї або засобів масового знищення. Будучи не в змозі цілком вилучити війну з практики міжнародного спілкування, світове співтовариство ставить певні вимоги щодо ведення війни. Ці вимоги визначені, зокрема, в Женевській конвенції 1949 р. про захист жертв війни та в численних додатках до неї і в міжнародних угодах. Окремі з цих вимог: піклування про поранених та полонених, захист цивільного населення, відселення його за межі бойових дій, заборона захоплювати заручників, залучати до участі в бойових діях осіб віком менше ніж 15 років, використовувати блокаду, користуватися послугами найманців тощо.

На противагу війні завжди існували засоби мирного розв'язання проблеми. Цьому служить *дипломатія* – офіційна діяльність держав, урядів, інших уповноважених осіб, органів та установ, які здійснюють зовнішні зносини держави, провадять певну міжнародну політику, репрезентують інтереси держави за кордоном, у міжнародних, міждержавних організаціях. У сучасному суспільстві дипломатія виконує функцію регулювання спірних питань, розширення контактів, взаємин і співробітництва між країнами. Але й досі, на жаль, мистецтво дипломатії є більш успішним там, де вона спирається на переконливу силу.

5. Міжнародні організації та об'єднання. Міжнародні організації виникли в середині XIX ст. Так, в 1865 р. виник Міжнародний телеграфний союз, а в 1876 р. – Міжнародний поштовий союз. Обидві ці організації не були політичними. Перша постійно діюча політична міжнародна організація виникла в 1919 р. рішенням Паризької мирної конференції – Ліга Націй, яку в 1945 р. на конференції в Сан-Франциско замінила ООН.

Сучасні міжнародні організації поділяють на:

1. Міжнародні політичні організації.
2. Міжнародні міжурядові організації.
3. Міжнародні неурядові організації і об'єднання.

В свою чергу міжнародні політичні організації поділяються на:

Глобальні. Сюди відноситься ООН, яка має 17 спеціалізованих установ, а штаб-квартира знаходиться в Нью-Йорку. До складу ООН нині входять 186 держав світу як члени організації. Головні органи: Генеральна Асамблея, Секретаріат, Рада Безпеки, Економічна й соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд. Головна мета ООН – підтримання миру й безпеки, запобігання війні. Вперше ООН показала свою реальну силу під час інтервенції Іраку проти Кувейту. З 1946 р. при ООН діє Освітньо-Культурна Організація (ЮНЕСКО), штаб-квартира якої міститься в Парижі. ЮНЕСКО співробітничав з 400 міжнародними організаціями. Основні органи: Генеральна конференція, Виконавчий комітет, Секретаріат. До цієї групи належить Міжнародне агентство по атомній енергетиці. (МАГАТЕ).

Регіональні міжнародні політичні організації. Організація американських держав (ОАД), Ліга арабських держав (ЛАД), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація звільнення Палестини (ФАХТ), Організація солідарності народів Азії і Африки (ОСНАА).

Групові. Організація Північно-Атлантичного договору (НАТО). створена з ініціативи США у квітні 1949 р. До неї належать 16 держав – США, Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Канада, Італія, Португалія, Норвегія, Данія, Ісландія, Туреччина, Іспанія, Греція, ФРН. Вищі органи НАТО – сесії Ради та Комітет військового планування. Штаб-квартира – Брюссель. До групових також відносяться СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС.

До міжнародних міжурядових організацій відносяться Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), Європейське співтовариство (ЄС), Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), “Велика сімка” (Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Великобританія, США), Європейський банк реконструкції і

розвитку, Світовий банк. За підрахунками голови правління "Промінвестбанку" В.Матвієнка, ці міжнародні організації станом на 1996 р. надали Україні допомогу в 283 млн. доларів. Якщо порівняти з конгтами, які були виділені для Мексики (52 млрд. доларів), то це капля в море. Станом на 1996 р. зовнішній борг України становив 295 трлн. крб.

ОПЕК виникла в 1960 р. До неї ввійшли держави, які добувають нафту. Штаб-квартира у Відні. Найвищий орган – Конференція, яка збирається двічі на рік. Кожна країна на ній має один голос. Країни, що входять у цю організацію, добувають біля 60 відсотків нафти, а експортують біля 90 відсотків. Лише одна Саудівська Аравія щорічно виділяла до 12 млрд. доларів на потреби арабських країн.

До міжнародних неурядових організацій відносяться Трьохстороння комісія, комісія Улофа Пальме, Римський клуб, Міжпарламентський союз, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Орден милосердя та ін. Рішення названих організацій носять рекомендаційний характер.

6. Україна в сучасному світі. Україну як незалежну державу вже визнало понад 150 країн світу, 141 з них встановила дипломатичні відносини. у Києві відкрито 42 іноземних посольства, діють кілька консульських установ. Україна член ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Міжнародного Валютного Фонду. Лише в 1996 р. Україна підписала 10 державних, 120 міжурядових і 30 міжвідомчих угод і документів. Важливим успіхом молоді незалежної держави стали ратифікація українсько-молдавського договору в 1996 р., підписання 1997 р. договорів з Білоруссю про державний кордон та з Румунією про відносини добросусідства і співробітництво.

Сьогодні Україна, займаючи важливе місце в Європі, є одним із визначальних чинників нового геополітичного становища в цьому регіоні. 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила "Основні напрями зовнішньої політики України", а на початку 1997 р. Концепцію національної безпеки України. В основу зовнішньополітичної моделі України покладено концепцію "мосту між Заходом і Сходом".

В "Основних напрямках" вказувалось:

- утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів;
- входження національного господарства до світової економічної системи для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу;
- захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України;
- створення у світі іміджу України як надійного і передбачуваного партнера;
- республіка не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, як і не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- пріоритетними сферами зовнішньополітичної діяльності визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві з СНД, активна участь у діяльності ООН;
- дієва співпраця з державами ЄС та НАТО. З 1994 р. Україна бере участь у програмі "Партнерство заради миру", яку здійснює НАТО. В 1995 р. Україна підписала Індивідуальну програму співробітництва з НАТО. Згідно з договором про звичайні сили в Європі, Україна в три етапи до кінця 1995 р. скоротила близько 2300 танків, 3000 бронемашин, 400 бойових літаків.

Разом з тим, перед Україною стоїть ще чимало проблем, які необхідно вирішити. Зокрема:

- 1) ставлення до СНД;
- 2) чіткіше визначення політичної орієнтації Захід–Схід;
- 3) домогтися зростання іноземних інвестицій в Україну;
- 4) покращення роботи українських дипломатичних місій і посольських представництв, направлення на цю важливу роботу професійних дипломатів.